

İSTANBUL NÜFUSU: FETİHTEN XVIII. YÜZYIL SONLARINA KADAR

MEHMET ÖZ*

Modern öncesi dönemlerde şehir nüfusları bugünküyle kıyaslanamayacak ölçüde düşük olabildiği gibi 1.000.000 ve üstü nüfusa sahip şehirler de megakentler olarak tavsif ediliyordu. Roma İmparatorluğu'na başkentlik etmiş olan Konstantinopolis, Türkler tarafından fethedildiğinde eski görkeminin gölgesi bile değildi. İmparator I. Konstantinos tarafından, başkent yapılmak üzere inşasına girişilen şehrin nüfusu iki nesil içinde surların dışına taşı ve IV. yüzyıl sonlarında 200.000'e ulaştı. Konstantinopolis'in nüfusunun VI. yüzyıl sonlarında yarım milyona, arada yaşadığı bir dizi kriz ve nüfus kayıplarından sonra yeniden yükselerek IX. yüzyılda bir milyona ulaştığı tahmin edilmektedir.¹ Elbette bu tahminlerin çok abartılı olduğu yönünde de görüşler vardır. İstanbul nüfusunun artışında başkentlik yaptığı imparatorlukların talihi ve tarihi kadar dönemsel ekonomik gelişmeler de rol oynamıştır. Nüfus azalmasında ise kente yönelik fetih girişimlerinin yanında depremler ve yangınların, salgın hastalıkların yıkıcı etkilerinin kayda değer rolleri vardır. X. asır sonlarında depreme maruz kalan kent, XI. yüzyıl başında gelişme gösterir ama daha sonra depremler (1037, 1038, 1041, 1042) ve yangın (1040) nüfusu olumsuz etkilemeye devam eder.

1204'te Haçlıların şehri zaptı sonunda meydana gelen yağma ve katliamlar İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatına ağır bir darbe oldu. Yabancıların sayısı artmakla birlikte şehrin toplam nüfusu 50.000-75.000 kişiye düştü. Sonraki yüzyıllarda meydana gelen yangın ve depremler de şehri etkiledi. Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedildiği sırada şehrin nüfusu aşağı yukarı bu civardaydı. A. M. Schneider'in tahminine göre şehrin nüfusu kuşatma sırasında 40.000-50.000 kişiydi. Dönemin kaynaklarından Sakız Piskoposu Leonardo ve tarihçi Kritobulos da

fethedildiği dönemde kent nüfusunun 50.000-60.000'i geçmediğini ifade ederler. Leonardo, Fatih'in esir ettiklerini 60.000 olarak gösterirken Kritobulos bu sayıyı 50.000'i aşkın olarak verir. Kuşatmada ölen ve öldürülen 4.000-5.000 kişi ile kaçanları eklersek sayı 60.000-70.000 olarak ortaya çıkar.²

Fetih sonrası İstanbul nüfusuna dair Fatih devrinde yapılan iki sayımın sonuçlarından bilgi ediniyoruz. Aşağıda değinilecek olan 1455 sayımından sonra yapılan ilk düzenli ve kapsamlı sayım 1477 yılına aittir. Bundan sonra benzer kapsamda bir sayım yapılmadığından nüfusa dair verilen rakamlar, kısmen Osmanlı belgelerine dayandığı ileri sürülen ve seyyahlar, diplomatlar tarafından yapılan tahminleri yansıtmaktadır. Ayrıca, cizye sayımlarından hareketle toplam nüfusa dair birtakım tahminlerin yapılması da söz konusudur. Yine İstanbul nüfusu içinde önemli yer tutan kapıkulları için de çeşitli belge ve kaynaklar kullanılmıştır.

Fetihten XVIII. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul şehrinin nüfusu ve bu nüfusun özellikleri konusunda bugüne kadar yapılan çalışmaların çoğunun sayısı ve niteliği belirli kaynaklara dayalıdır. Bunlar esasen Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1958'de basılan *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* adlı eserde ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. A. M. Schneider'in konuya dair makalesi,³ Ö. L. Barkan ve H. İnalçık'ın çalışmaları bu meyanda önemlidir. Son

² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958, s. 70; "Savaşta kayıplara gelince; erkek, çocuk ve kadın ile beraber yabancı da dâhil olduğu hâlde sayısı dört bin civarındadır. Esir olanların sayısı elli bini aşar. Askerlerden ölenlerin sayısı ise beşyüz kadardır." Kritobulos, *İstanbul'un Fethi*, çev. M. Gökman, İstanbul 1999, s. 108. Fetihten itibaren İstanbul'un idarî yapısı, yerleşimi, mahalle ve nahiyeleri, nüfusu ve sosyal yapısı için bkz. Halil İnalçık, "İstanbul", *EF* (İng.), IV, 224-248; Halil İnalçık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 220-239.

³ A. M. Schneider, "XVI. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *TTK Belleten*, 1952, c. 16, sy. 61, s. 35-48.

* Hacettepe Üniversitesi

¹ Işın Demirkent, "İstanbul (Bizans Dönemi)", *DİA*, XXIII, 207-211.

yıllarda konuya dair en heyecan verici yayın, yine H. İnalçık'ın bilim âlemine kazandırdığı 1455 tahririne dair çalışmadır. Burada İstanbul nüfusunun 1453-1800 arasındaki gelişimi, özellikleri, nüfusu oluşturan etnik ve mesleki gruplar, iskân tarihinin genel durumu ele alınacaktır.

FETİHTEN XVI. YÜZYIL BAŞLARINA İSTANBUL NÜFUSU

İstanbul'un fethinden sonra burayı devletin payitahtı hâline getirmek isteyen Fatih Sultan Mehmed, kentin yeniden imar ve inşasını başlatırken aynı zamanda nüfusunu da arttırmaya çalışmış, Anadolu'dan yapılan nüfus nakilleriyle bu hususta ilk tedbirleri almıştı. 18 Haziran'da ayrıldığı şehre sonbaharda geri geldiğinde, Anadolu'dan şehre getirilenlerin eski topraklarına döndüğünü, şehrin nüfuslandırma işinin arzu ettiği seviyede olmadığını gördü. Bunun üzerine Bursa'ya giderek şehir halkının bir kısmını İstanbul'a gidip yerleşmeleri konusunda ikna edemeyen yetkilileri cezalandırdı. Rumeli Yahudilerinin İstanbul'a göç ettirilmesini ve Bursa'dan belli sayıda kişinin Eyüp'te yerleştirilmesini emretti. Kuşatmadan önce şehri terk eden Hristiyanların kente dönüp yerleşmelerini teşvik için George Skholarios'u (II. Gennadios) 6 Ocak 1454'te Ortodoks Hristiyanların patriği olarak atadı. Kritobulos'a göre, Hristiyan, Türk ve Yahudilerden birçok aile İstanbul'a nakledilmişti.⁴

Fatih, 1454-1455 kışında İstanbul'un tahririni emretti ve 1455 yılı Aralık ayında İstanbul ve Galata'nın tahriri tamamlandı. Bu tahriri, o zaman Bursa sancak beyi Cübbe (sonradan Cebe) Ali Bey yapmış, kendisine kâtip olarak yeğeni, tarihçi Tursun Bey eşlik etmiştir. Tahrir defteri iki kısımdan oluşur: Galata ve İstanbul kısımları. Bilindiği üzere Galata, İstanbul gibi *anveten* yani silah zoruyla değil *ahidname* yoluyla alındığından buradaki halk ve malları İslam hukuku çerçevesinde farklı bir muameleye tâbi tutulmuştu.

Halil İnalçık tarafından yayınlanan⁵ 1455 tahririnin mevcut kopyası yalnızca 64 varak olup Galata'ya ait kısmın son birkaç sayfası kayıpken İstanbul'la ilgili kısmın sadece 37 sayfası mevcuttur. Dolayısıyla İstanbul'un büyük bölümü burada yoktur. Bununla birlikte Baş Muhasebe kayıtları arasında, bu

deftere ait olduğu anlaşılan bir parça bulunmuş ve bu parça, İnalçık tarafından yayınlanan deftere dâhil edilmiştir.

Galata sakinleri deftere hukuki statülerine göre yazılmıştır: Fetih öncesinde Galatalı yurttaşlar olup İslam hukukuna göre zimmî statüsüne sokulanlar ve Frenkler dâhil yabancılar. İstanbul kısmında ise şehre fetih sonrası gelip yerleşenler kaydedilmiştir. Kılıç zoruyla alınan İstanbul'daki binalar *hâlî* (boş) ve *mevkûf* (hazinece zapt edilmiş) olarak yazılıp daha sonra gelip yerleşen Müslüman, Yahudi veya Hristiyanlara tahsis edilmişti. Böylece pek çok kişi Anadolu ve Trakya'dan gelip istedikleri binaları sahiplendi. Ancak bunlar şehrin harap hâli karşısında geri döndüler. Dolayısıyla Fatih sürgün yoluyla iskân politikasına başvurdu. Gidenlerin mülk olarak tasarruf ettiği evler şimdi sürgünle gelenlere kira karşılığında (mukâta'a) verilmekteydi. 1455'te sadece Galata'da uygulanan mukâtaa usulü, şehir imar edilip zenginleşmeye başlayınca İstanbul kısmında da uygulandı. Daha sonra Fatih, Hazine'ye ait evleri tam mülk olarak vermeye başladı. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bunu gösteren pek çok mülkname vardır.

1455'te Mahalleler ve Nüfus

İstanbul suriçinin yüzölçümü 13 km²'dir. Şehrin fethedildiği dönemde nüfus Haliç ile Marmara sahili arasında yoğunlaşmıştı. Üst düzey devlet görevlileri yanında ulema ve ümeradan pek çok kişinin mülklerini vakfederek şehrin imarı ve inşasına, belgelerdeki ifadesiyle *cihad-ı ekbere* katkı yaptıkları açıktır. Kentin imar ve inşa sürecinde yapılan mescit ve camilerin adları buna delalet etmektedir. Topçubaşılar (Bâlî Süleyman Ağa, Hacı İlyas Ağa, Seyyid Hasan Ağa), sekbanbaşılar (Bayezid, İbrahim, Yakub ağalar), Hoca Hayreddin, Elvanzade gibi kapıkulu ve ulemadan pek çok zatın ismini taşıyan mahalle mescitleri kentin ilk Müslüman sakinlerinin bu zümreler olduğuna kanıt olarak görülebilir. Nitekim Kritobulos da şehrin imar ve inşası sürecinde daha sonra yapılan göç veya sürgünlerin önemine değinir.

1455 tahririnde Galata'daki Müslümanlara bakıldığında 14 kişiden birinin Müslime adlı bir mühtedi kadın olduğu, diğer 13 kişiden birinin Galata subaşı olduğu ve üçünün ise gayrimüslim kadınlarla evli buldukları anlaşılmaktadır. Müslüman olarak kaydedilen İstanbul haneleri ile ilgili verilen bilgilerde bu kişilerin geldikleri yerler ve tahrir sırasındaki durumları görülmektedir.

⁴ Kritobulos, *İstanbul'un Fethi*, s. 120-127.

⁵ Halil İnalçık, *The Survey of İstanbul 1455 - The Text, English Translation, Analysis of Text, Documents*, İstanbul 2012.

Mahalle	Hane	Cizye Mükellefleri	Cizyeden Muaf Olanlar
Zani Drapora	10	29	10
Zani Dabdan	44	20	23
Nikeroz Sikay	25	27	16
Nikeroz Bonazita	32	69	13
Anton di Garzan (birkaç Rum ve Yahudi)	64	28	32
Mahalle-i Yahudiyan (çoğunluğu Rum ve Ermeni)	31	39	18
Nurbek Kosta İskineplik (çoğunluk Rum ve Ermeni, birkaç fakir İtalyan)	51	57	17
Harhanci (Rum, Ermeni ve İtalyanlar)	18	18	5
Papa Yani (Rum, Ermeni ve İtalyanlar)	19	25	8
Asuder Ermeniyan	14	7	13
Zani di Pagani (1 Ermeni, çoğunluk İtalyan)	30	24	16
Bir mahalle (?)		11	1
Samona	87	76	28
İskineplik	64	21	10
Fabya	38	60	4
Pero d'Lankaşo	109	100	39
Yorgi Argancelo	32	28	17
Yani Mavroyani	37	23	12
Varo Hristo	33	32	13
Kosta Lupaci	19	23	5
Ayo Dikemo Dandano	41	39	25
Yani Vasilikoz	31	25	14
San Neferzo (kayıp sayfalar)	35		
TOPLAM	864	781	339

Tahrir defterindeki verileri kısaca değerlendirecek olursak şöyle söylebiliriz: Galata'da 864 hane kayıtlıdır. Bunlar, İtalyan, Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslümanlardır. 781 cizye mükellefi, 389 cizyeden muaf kişi kaydedilmiştir. Bir hanede ortalama 5 kişi hesabıyla Galata'da 23 mahallede 4.320, İstanbul'un defterde yer alan 33 mahallesinde 2.810 kişilik bir kayıtlı nüfusa ulaşılır. Gerçi defterin kayıp sayfaları da vardır ama yine de çok düşük bir nüfus söz konusudur. Belki de gidenlerin de etkisiyle böyle bir düşüş olmuştur, nitekim bu tarihten sonra Fatih zecrî tedbirlerle şehrin nüfusunu artırmaya çalışmıştır. Tabiiyle deftere

Mahalle	Mütemekkin Hane	Hâlî Hane
Vlaherna Kastel (Yahudi)	2	21
Eski Balat (Müslim)	1	10
Avrantharya (Yahudi)	1	12
Fila		5
I. Balat (Müslim, Yahudi, 1 yeniçeri)	46	22
Badrik (Rum)	12	4
II. Balat (Yahudi)	51	12
Bâb-1 Edirne	7	19
Zaganoz Paşa (Müslim, Rum)	18	9
Prokambo (Prokambiyo) (kayıp sayfa, hâlî haneler Müslim)	1	3
Kızlar Manastırı (Müslim)	3	2
Kron (Rum)	5	1
Canahcı (Rum)	4	3
Misivyani (Mesoyani?)	1	3
Liko Speros (Muslim)	1	8
Lips	6	10
Kir-Martas (Rum, Müslim)	28	12
Megalo Dhimestiko (Rum)	2	4
Manastr Ayos Hristoferoz (Müslim)	2	3
Sofyan (Yahudi)	18	4
Top-Yıkığı (Yahudiler, Anadolu Türkleri)	71	22
Kir Nikola (Müslim)	12	2
Ral Kalmir	5	6
Kılıc	23	12
Istradutha (Müslim)	5	7
Bâb-1 Silivri (Rum, Müslim)	17	26
Altı-Mermer (Müslim, Rum)	47	31
Kastel Hırısa (Müslim)	4	10
Monastery Istudhyo (Tekfur evleri)	11	
Ipsomethya (Yahudi, Rum, Müslim)	91	16
İsa-Kermesi (Rum rahip ve azizeler)	29	22
Kızıl-Taş (Müslim, Rum, yeniçeri 1, topçular)	19	12
Azeban (Müslim)	14	7
Büyük Balat (kayıp sayfalar, Müslim)	5	6
TOPLAM	562	346

Tablo 2- Mahallelere yerleşen nüfusun geldiği yerler ve sayıları (1455)*

Tekirdağ	56	Edremid	5
Çorlu	43	Ereğli	5
Kocaeli	24	Manisa	5
Bergama	22	Mudurlu	5
Iflihan /Eflani	20	Balat	4
Bolu	19	Filibe	4
Aydın	13	Hızırbeyli	4
Edirne	13	İznikmid/İzmit	4
Gelibolu	9	Kayacık	4
İncügez	9	Ankara	3
Biga	8	Ayazmend	3
Bursa	8	Bahkesir	3
Saruhan	7	Burgaz	3
Gerede	6	İzmir	3
Çağa	5		

* (3 ve daha fazla kişinin geldiği yerler alınmıştır.)

çeşitli sebeplerle kaydedilmeyen kişilerin de hatırı sayılır bir yekûn tuttuğu hesaba katılmalıdır. İnalçık'ın tespitlerine göre 1455 tahririndeki İstanbul mahallelerinden 16'sı Fatih devrinin sonlarında da varlığını sürdürdü. Bunlar; Balat, Altı-Mermer, Canalıcı Kenisesi, Edirne-Kapusu, Azeban (Azebler Hamamı), İsa-Kapusu, Vlaherna (Iyulahina), Lips Manastırı, Samatya Kapusu, Silivri-Kapusu, Avrantharya (Ayvansaray), Sofyan (Sofular), Top-yıkığı, Vasiliko-Kapusu, Kir Martas, Manastır.

Tahrir defterinde bu mahallelere gelip yerleşenlerin geldikleri yerler belirtilmiştir. Mesela, Kızıltaş Mahallesi'nde Bergama'dan 13 hane, Top-yıkığı'nda Tekirdağ'ından 31 hane, Altımermer'de Çorlu'dan 12, Kılıç'ta Çorlu'dan 8, Zağanos Paşa'da Çorlu'dan 8 hane kayıtlıdır. Toplamda en çok kişi Tekirdağ ve Çorlu'dan gelmiş görünüyor. Onları Kocaeli, Bergama, Eflihan/Eflani, Bolu, Aydın ve Edirne izlemektedir. Dolayısıyla fetih sonrasında şehre yerleşmek için coğrafi yönden İstanbul'a çevre vilayetlerden kişilerin rağbet ettiği sonucu çıkarılabilir. Bu kişilerin 158'i *gitmiş*; 25'i *ölü*, 182'si *mukim*, 6'sı *izinle gitmiş* vb. ifadelerle yazılıdır. Toplam 484 kişiden 158'i gitmiş, 25'i ölü, 6'sı izinle gitmiştir. Kalan kişi sayısı 295'tir. Bu durumda evlerin çoğunun hâlî olduğu anlaşılır.

İstanbul Şehrini İmar ve İnşası

H. E. Ayverdi'nin çalışmasına göre Fatih devri sonlarına doğru İstanbul'da 181, Galata'da 61 mahalle vardı. Ayrıca

Eyüp'te 8, Kasımpaşa'da 2, Boğaziçi'nde 7, Üsküdar'da 3 mahalle olmak üzere toplam sayı 262'ye ulaşıyordu. Bu da 1455-1477 arasında geçen 22 yılda kentte meydana gelen demografik gelişme ve iskân faaliyetlerinin boyutları hakkında bir fikir verir. Fatih, büyük cihat olarak gördüğü şehrin imar ve iskânını, ekonomik ve sosyal gelişmesini zamanın ölçüleri içinde büyük bir hızla gerçekleştirme yoluna girmiştir.

Fatih'in özellikle Rumeli ve Anadolu'daki seferlerin akabinde İstanbul'a nüfus nakline devam ettiği görülmektedir. Mesela 1455'te Sırbistan seferi dönüşünde gerçekleştirdiği İstanbul'a dışarıdan nüfus çekme işi, en önemli icraatlardan biridir. Kritobulos'a göre, "Asya ve Avrupa kıtalarındaki Osmanlı sınırları içinden, özellikle Sırbistan'dan birçokları büyük bir sevk ve istekle İstanbul'a göç ediyorlar"dı. Yine 1456'da Sırp, Macar ve Bulgar ülkelerinden pek çok ahaliyi İstanbul civarına yerleştirmek suretiyle hem bu verimli arazinin kullanılmasını hem de şehrin çevre güvenliğinin sağlanmasını hedeflemişti.⁶

1457'de Ayasofya'nın vakfiyesini tertip eden Fatih, 1463'te bir külliye inşasını emreder. Fatih ve Mahmud Paşa, Murad Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Mustafa Paşa gibi devlet adamları şehrin inşasına büyük önem verir ve katkı yaparlar. Kurulan imaretler etrafında yeni nahiyeler oluşur.

1459'da Mora halkından yetenekli ve bilgilileri İstanbul'a yerleştiren Fatih, diğerlerini de memleketin civarındaki boş arazilere yerleştirerek köyler kurdu. Amasra'ya mübaşirler göndererek ahalisinin büyük kısmını ve Osmanlı yönetimindeki Ermenilerle diğer halklardan bilgi, sanat ve servet sahibi olanları İstanbul'a getirtti. Devlet büyükleri ve servet sahiplerini şehrin inşasına katkıda bulunmaya teşvik etti. 1460'ta, daha önce İstanbul'da otururken fetihten önce veya sonra şehri terk edip Edirne, Filibe, Gelibolu ve Bursa gibi şehirlere yerleşenlerin geri dönüşlerine izin verdi. Eski ve Yeni Foça halkını, Taşoz ve Semadirek adaları ahalisini, 1463'te Midilli halkının bir kısmını İstanbul'a nakletti.⁷

İstanbul'un imar ve iskânına dair Tursun Bey ve Âşıkpaşazade'nin gözlem ve tespitleri de ilgi çekicidir: "Ve buyurdu ki keferenin urûs-ı hâviyesinden ve dâr

⁶ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, s. 157, 148.

⁷ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, s. 168-169, 176, 209-210. Fatih'in İstanbul'un Rum ahalisine ve Bizans binalarına yönelik siyaseti için bkz. Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 1969/1970, c. 23-24, s. 229-249.

ve büyü-t-ı hâliyesinden âmm ü hâs her kim ihtiyârı ile gelip sâkin olur ise tuttuklu tuttuğı ev mülki ola. Bu terğible bay ve yohsuldan, her taraftan dökülüp geldiler, evler ve saraylar tuttular. İllâ şol kavm ki, kıvâm-ı bilâd anların ile mutasavverdür -ki anlar mütemevvil hâcelerdir-, istiğnalrı sebebi ile terk-i vatan ihtiyâr itmediler; amma çün bu emrin müttehemi anlardır, hük-m-i cihan-mutâ' nefâd buldu ki, her şehirden her memleketten bir mikdar-ı ma'dûd, ad ile meşhûr hâceler geldiler. Hâllerine münâsib evler ihsân idüp temlîk itti..."⁸

Tursun Bey, kâfirlerin terk ettiğı evlere kendi isteğıyle gelip sakin olanlara buraların mülk olarak verileceğinin ilan edilmesi üzerine zengin ve yoksul kişilerin gelip evleri ve sarayları tuttuklarını, ama şehirlerin ekonomik gelişmesi açısından önemli olan tüccar taifesinin pek buna rağbet etmediğini, bunun üzerine de her şehirden belli sayıda tüccarın getirildiğini ifade eder. Bu şekilde pek çok grup gelip yerleşince, temlik olunan bina ve evler vakıf olduğundan "Mukataasız olmaz." denilerek bu evlerin yazılıp mukataa konulması emredildi. Bu emrin ifası için o sırada Bursa beyi olan amcası Cebe Ali Bey'in görevlendirildiğini, kâtipliğı de kendisinin üstlendiğini belirten Tursun Bey mukataasını eda edecek güçte olmayan kişilerin buldukları evleri terk ederek kirasını ödeyebilecekleri başka evlere geçtiklerini de ekler.

Ancak padişah nedimlerinden birisi İstanbul'un yazılmasında sakıncalı iki hususun ortaya çıktığını ifade eder: Birincisi hiçbir gelir getirmeyen mukataa konulması, ikincisi ise kendi iradesiyle ev tutanın mülkü olacağı yönünde verilen vadin bozulmasıdır. Padişah cevabında maksadının hazineye mal celp etmek olmadığını belirterek, açgözlülük yüzünden bazılarının pek çok eve el koyduğunu, henüz alıp satma işinin pek revaçta olmaması yüzünden boş kalan evlerin harap olmaya yüz tuttuğunu, dolayısıyla herkesin gücüne göre ev edinmesi için bu yolu tercih ettiğini bildirir. Bu maksat sağlandığına göre herkesin kendi seçimi ile elde ettiğı evler için temlik emri gerçekleşti. Bu sebeple pek çok kişi karadan ve denizden şehre geldi ama bu defa su sıkıntısı baş gösterince bununla ilgili tedbirler alındı.⁹

Kentin iskân ve imarını için göçün teşvik, zorunlu göç uygulaması, şehre yerleşenlerden bir müddet sonra mukataa adı altında kira talep edilmesi ve bu işte Rum Mehmed Paşa'nın oynadığı rol Osmanlı

tarihçisi Âşıkpaşazade'de genişçe açıklanır. Diğer bir tarihçi Neşrî de konuya değinir, Rum Mehmed Paşa faslına muhtasar geçer (bkz. Derkenar 2). Her iki yazara göre de, kendi isteğıyle gelenler ile şehir mamur olmayınca padişah her vilayetten zengin ve yoksuldan haneler sürülmesini emredip kadılara ve subaşılara kullar gönderdi. Gelen halka evler verildi. Şehir bayındırlaşmaya başlayınca evler için kira (mukâta'a) istendi. Buna itiraz eden halkın bir kısmı geri eski yerine kaçtı. Kula Şahin'in tavsiyesiyle evleri tekrar mülklüğe veren hükümdar bir müddet sonra Rum Mehmed Paşa'nın etkisiyle tekrar mukataa usulünü getirdi.

Âşıkpaşazade'deki kayıtlar Amasra, Konya, Karaman ve Aksaray'dan sürgün edilenleri açıkça ortaya koymaktadır. Yine İstanbul'un fethi sonrasında Süleyman Bey'i subaşı tayin eden Fatih'in bütün vilayetlere kullar göndererek halkı İstanbul'a gelmeye teşvik edişiyile

124. BÂB: ANI BEYAN EDER KİM BU İSTANBUL KİM ALINDI, ŞEHİR HARAB OLDI, GERÜ NE SURET İLEN MA'MUR OLINDI, ANI BILDÜRÜR

... Ve cemi' vilayetlerine kullar gönderdi kim: "Hatırı olan gelsün. İstanbul'da evler, bağlar ve bağçalar mülklüğe gelüb dutsun" dedi. Ve her kim geldiyse verdiler. Bu şehir bunun ile ma'mur olmadı. Bu kez padişah hüküm etdi kim her vilâyetden ganiden ve fakirden evler süreler. Her vilâyetün kadılarına ve subaşılarna hüküm ile kullar gönderdiler. Anlar dahi hüküm mucibince mübalağa evler sürüb getürdiler. Ve bu gelen halka dahi evler verdiler. Bu kez şehir ma'mur olmağa yüz dutdı. Ve bu halka verdikleri evlere mukata'a vaz' etdiler. Öyle olıcak bu halka dahi güç geldi. Eyitdiler kim: "Bizi mülkümüzden sürdünüz getürdünüz. Bu kâfir evlerine kira vermek için mü getürdünüz?" dediler. Ve bazısı avratın oğlanın bıragub kaçub gitdi. Kula Şahin derlerdi. Sultan Mehmedün

atasından dedesinden kalmış, vezaret görmüş bir kuli var idi. Padişaha eyidür: "Hay devletlü Sultanum! Atan deden bunca memleketler feth etdiler. Hiç birinde mukata'a vaz' etmediler. Sultanuma dahi lâyıık budur kim etmeye" dedi. Padişah dahi anın sözün kabul etdi. Mukata'ayı bağışladı. Yine hüküm buyurdu kim: "Her ev ki verürsüz, mülklüğe verün" dedi.

Böylece mamur olmaya başlayan şehirde bu defa bir kâfir oğlı vezir tekrar mukataa vaz edilmesi için padişahı ikna etti. Onun gerçek amacı ise Müslümanları şehirden kaçırmak, şehrin ileride tekrar Hristiyanların eline geçmesi için zemin hazırlamaktı. Eski dostları olan Hristiyanlar ona geldiler ve dediler ki;

"Hay! Neylersin" dediler. "Bu

⁸ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 67.

⁹ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 68-69.

Türkler gene bu şehri ma'mur etdiler. Senün gayratun kanı? Atan yurdını ve bizüm yurdumuzu aldılar. (...) İmdi sen cehd eyle kim bu halk bu şehirün imâretinden el çekeler. Ve gerü evvelki gibi bizüm elümüzde kala" dediler. Vezir dahi eyidür: "Bu şol mukata'a kim evvel komuşlar idi, anı gerü kodıralum. Bu halk dahi mülkler yapmaktan çekiler. Bu şehir ol nesneyile gene haraba yüz duta. Âhır gene bizüm tayfamuz elinde kala" dedi. (...) Gene mukata'a ihdas etdürdi. (s. 193)

Buradaki kâfir oğlunun Rum Mehmed Paşa olduğu, Karamanoğulları üzerine yapılan sefere dair 143 ve vezirlere dair 159. bablarda açıklanır:

Padişah hükm etti kim: "Lârende'den İstanbul'a evler süreler ve hem Konya'dan dahi süreler. Elhâsıl-ı kelâm bir nice ehl-i sanâyi'den Mahmud Paşa evler sürdi. Vezîri Rum Mehmed padişaha eyidür: "Devletlü sultanım! Mahmud sürdüğü evleri teftiş edüb gördüm. Ekseri fakirlerdür ve hem azdır" dedi. "Ve ganîlerin sürmedi" dedi. Padişah eyidür: "Var imdi sen dahi göreyüm ne yazarsın" dedi. Bu Rum vezir İstanbul'un intikâmın almağa gayetde müştâk idi kim ehl-i islâm inciteyidi. Bu kez fırsat buldı. Elhâsıl-ı kelâm Lârende'den ve Konya'dan ziyâde evler almakdan muradı Rum vezirin buyidi kim ehl-i islâmın evlerin yıkıdırub ve rızıkların ve düzenlerin bozdurmak idi (...)

Pâdişâhdan emrolındı kim "Aksaray'dan ev süresin, İstanbul'a getiresün" deyu. İshak Paşa, Pâdişâhın emrini yerine getürdi. Şimdiki demde İstanbulu Aksaraylı mahallesi kim vardır,

İshak Paşa'nın sürüb getürdi ol halkdır. (s. 216, 218-219)

Âl-i Osman kapusunda ol vezir oluncaya değin atebe-i ulyaya gelen ulema ve fukaraya padişahdan teşrif-i sadaka olur idi... Âhır it gibi boşdılar. Asıl menakıbın İstanbul babında deşüb dururın. (s. 243)

Âşıkpaşazâde (Âşıkpaşaoğlu Âşıkî), *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. H. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I içinde, İstanbul 1949.

HİKÂYET-İ İBTİDÂ-İ 'İMÂRET-İ KONSTANTİNİYYE

Rivâyettir ki, Sultan Mehmed, çünkü İstanbul'u feth etti; subaşılığı Süleyman Bey kuluna verdi. "Şehri 'imâret etmek ardınca ol" dedi. Anadan Sultan Mehmed İstanbul'un ma'mur olmasını isteyip, cümle Osman vilâyetlerine adamlar gönderip, "istiyyen gelip İstanbul'da milk tutan tutsun" diye etrâf-ı âlemde çağrıttilar.

(Kula Şahin'in tavsiyesi ardından) Hemen İstanbul imârete yüz tuttu. Tâ şuna değin-kim Rum Mehmed Paşa vezir olup ol yine Sultan Mehmed'i iğvayile tamâ'a düşürüp yine mukata'a vaz' ettirdi. Kendi zira İstanbul oğlanıydı. Müslümanlar gelip kendi şehrinin evlerini müft tasarruf ettiklerine hased edip bu şimdiki mukata'a anın iğvâsiyle olmuştur.

Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ: Neşrî Tarihi*, nşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, Ankara 1957, c. 2, s. 709.

ilgili ifadeler Kritobulos'ta da yer alır: Gelecek olanlara "evler, bağlar, bahçeler, mülkler" vaat edildi. Yine padişah emriyle fakirden ve zenginden "evler sürdüler". Şehir mamur olduktan sonra kendilerine verilen evler mukataaya verildi. Bu halkın gücüne gitti. Bir kısmı geri döndü. Bunun üzerine bu uygulamadan vazgeçen Fatih yeniden bu evleri mülk olarak verdi. Daha sonra şehir yine mamur olunca bu defa Rum Mehmed Paşa'nın teşvikiyle mukataa usulü yeniden getirildi. Âşıkpaşazade bu uygulamayı tenkit ederken bunu Rum Mehmed Paşa'nın şehrin Müslüman nüfusunun çoğalmasını engellemek ve ileride tekrar Hristiyanların eline geçmesine çalışmak amacına atfeder.

XV. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'a sürgün edilenlere dair kayıtlar Bursa şer'îye sicillerinde de mevcuttur. 890 (1485-1486) tarihli bir kayıta, İstanbul'a sürgün edilen "beğlik dutcuların" Mudanya İskelesi'nde bıraktıkları bir kazandan bahsedilir. 883 (1478) tarihli bir sicilde Menteşe elinden bir taifenin Hasköy'de yattıkları gece iki çocuğun dünyaya geldiği tescil edilmiştir. 909 (1503-1504) tarihli bir kayıta, İstanbul sürgünlerinden olup Bursa'ya dönen biri kadın diğeri erkek iki Müslümanın İstanbul'a iadesinden bahsedilmektedir.¹⁰

Karaman seferi sonrası Konya, Larende ve Aksaray gibi mamur şehirlerden İstanbul'a sürgün edilen ehl-i sanat ve ileri gelen Müslümanlar bahsi Âşıkpaşazade dışında, İbn Kemal gibi tarihçilerin eserlerinde de ifade edilir. Bu şekilde nüfusu artan ve imar faaliyetleriyle gelişen kentte salgın hastalık, yangın ve deprem gibi nüfusa olumsuz etki eden olaylar da görülmeye devam etmiştir. Mesela, 1467'de büyük bir veba salgınına maruz kalan İstanbul'da 600'den fazla kişinin öldüğü ve pek çok kişinin kaçtığı ama yine de şehrin on yıl zarfında büyük bir nüfus artışına sahne olduğu anlaşılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed vakıflarına bağlanan 1.542 Rum hanenin en kalabalık kısmını Midilli'den gelenler oluşturmaktaydı. Dört cemaat hâlinde 777 Ermeni hanesi, 1.490 da Yahudi hanesi vardı. Fatih vakfiyelerine göre Bahçekapı-Eminönü bölgesinde Yahudiler, Fildamı Mahallesi'nde Müslümanlar, liman sahili boyunca da genellikle Yahudiler yerleşmiştir. 1475'te Gedik Ahmed Paşa'nın Kefe'den 40.000 Ermeni getirterek bunları Unkapanı-Balat arasındaki bölgeyle kendi adını alan Gedikpaşa'ya iskân ettirdiği ileri sürülmektedir. Böyle yuvarlak rakamların abartılı olduğu kesindir. Nitekim

¹⁰ Ö. Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. XIII.

Yer	Etnik/Dinî Durum
Amasra (1459)	Rum, Ermeni
Konya (1468-1474)	Müslümanlar
Karaman/Larende (1468-1474)	Müslümanlar
Aksaray (1468-1474)	Müslümanlar
Sırbistan	Sırp/Müslüman?
Balkanlar	Macar, Bulgar
Osmanlı Ülkesi	Ermeni
Mora (1460)	Rum
Edirne (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Filiba (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Gelibolu (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Bursa (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Midilli (1462)	Rum
Taşoz (1460)	Rum
Semadirek (1460)	Rum
Eski ve Yeni Foça (1459)	Rum, Ermeni
Trabzon (1461)	Rum
Argos (1463)	Rum
Ereğli (1468-1474)	Müslümanlar
Eğriboz (1470)	Rum
Limni (1460)	Rum
Kefe (1475)	Rum, Ermeni, Latin

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran sonrasında doğu vilayetlerinden getirdiği 40.000 Ermeni'yi Samatya'ya yerleştirdiği iddiası da aynı şekilde abartılıdır.

Evliya Çelebi'ye göre vilayetlere gönderilen sürgün emirleri sonrasında Üsküp halkı, Üsküplü Mahallesi'ne, Yenişehir halkı Yeni Mahalle'ye, Sofya halkı Ayasofya'ya, Mora Rumları Fenerkapı'ya, Selânik'ten gelen 50 Yahudi cemaati Tekfur Sarayı ile Şuhud Kapısı'na (ki buraya Çıfıt Kapısı denmiştir), Aksaraylılar Aksaray Mahallesi'ne, Akka, Gazze ve Remle'den gelen Arabistan kavmi Tahtakale'ye, Acem'den gelenler Mahmutpaşa yakınında Hoca Hanı'na, Arnavutlar Silivrikapı'ya, Balat şehrinden gelen Çingeneler Balat Mahallesi'ne, Akıllıbend'den gelenleri Akıllıbend Mahallesi'ne, Arnavutları Silivrikapısı'na, Safedli Yahudiler Hasköy'e, Anadolu'dan gelen Türkleri Üsküdar'a, Tokat-Sivas'tan gelen Ermeniler Sulumanastır'a, Manisalılar Macuncu Mahallesi'ne, Eğirdir ve İğdirli Egrikapı'ya, Bursalılar Eyüp Sultan'a, Karamanlılar Büyük Karaman'a, Konyalılar Küçük Karaman'a, Tireliler Vefa'ya, Çarşamba Ovası

İstanbul	181
Eyüp	8
Kasım Paşa	2
Galata	61
Boğaziçi	7
Üsküdar	3
Toplam	262

halkı Çarşambapazarı'na, Kastamonu halkı Kazancılar Mahallesi'ne, Trabzon (Tarabefsunlu) Lazları Beyazıt Han Camii mevkiine, Gelibolu halkı Tersane'ye, İzmir halkı Büyük Galata'ya, Frenk halkı Küçük Galata'ya, Sinop ve Samsun'dan gelenler Tophane'ye yerleştirildi.¹¹

İstanbul mahallelerinin gelişimine baktığımızda, Fatih devri sonunda 182 mahallesi olan İstanbul'da mahalle sayısı 1546'da, gayrimüslim mahalleleri hariç 219'a çıkmıştır. 1634'te toplam 292 mahalle, 12 cemaat (henüz bir yere yerleşmemiş topluluk) vardı. 1672'de 253 müslim 24 gayrimüslim mahallesi tespit edilirken 1871'de suriçinde 284 Müslüman, 24 Rum, 14 Ermeni, 9 Yahudi mahallesi; surdışında Boğaz ve Haliç boyunca ve Üsküdar ve Kadıköy'de 256 mahalle daha vardı.

Ayverdi'nin kitabı, Fatih devrine ait üç vakfiye, *926 Tarihli Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, *İstanbul Vakıfları Vahrir Defteri* (en geç tarih 953) ile *Hadîkatü'l-cevâmi'*, *Fatih Devri Mimarisi* gibi eserler ve 1922 tarihli mahalle isimleri cetveline dayanarak Fatih devri mahallelerini ve bunların sonraki durumlarını izah etmiş ve tablolamıştır. İstanbul semtindeki mahalle sayısı 181 olup bunların kahir ekseriyeti mescit ve cami adı taşımaktadır (156 adet). Bir kısmı şehrin kapılarının adını taşır (Babülferes, Fenerkapısı, Günkoz Kapısı, İğri Kapı, İsa Kapısı, İskele Kapısı, Kum Kapısı, Odun Kapısı, Orya Kapısı, Samatya Kapısı, Silivri Kapısı, Vasiliko Kapısı gibi). Bazı mahalleler mesleklerle ilgilidir: Arpacılar, Avcılar, Unkapanı, Balıkpazarı, Bozahaneler, Camcılar Mescidi, Demirciler Mescidi, Dülgerzade Camii, İğciler, Makascılar Mescidi, Sağrıncılar Camii, Saraçhane, Tarakçılar Camii, Yoğurtçular Camii vb. 10 adet Hacı ile başlayan isim ve mescit, 9 adet Hoca, 10 adet de Molla (Fenari, Gürani, Kestel, Şeref, Zeyrek) unvanı ile başlayan mahalle vardır. Bazı mahallelerin adları sakinlerinin geldiği yerleri (Akseki, Ereğli, Üsküplü), bazıları da etnik

¹¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 2011, c. 1, 1. Kitap, s. 51.

kökenlerini (Gürcü, Tatarlar) taşıırken bir kısmı eski adlarını devam ettirmiş veya özelliğine, işaret ettiği olaya göre adlandırılmıştır (Balat, Langa, Leşgari, Tahte'l-kala, Top-yıkığı, İbn Meddas Camii, İyaluhirna vb.)

Galata'ya bakıldığında Hristiyan (Rum, Ermeni, Frenk) mahalleleri ağırlıktadır: Andon Oknale, Berber Mihal, Ermeniler, Ermeni Ekmekçi Andrea, Ermeni Fenavuç, Ermeni Hoca Ker, Ermeni Şadi Bey, Frenk Agabi, Frenk Karlo, Frenk Kapani Fikron, Frenk Agrifo, Frenk Kuyumcu Dominiko, Frenk Baris, Frenk Petro Frossi, Frenk Baptist, Frenk Andon Masnu, Korne, Kosta Koperye, Kumiler, Laviz, Manol Dranço, Manolverdi, Meyhaneci Manol, Midilli Zozi, Pazoğlu San Benito, Sepetçi, Vasiliko, Yagomno, Zani Bagano vb.

1477 Tahririne Göre Nüfus

İstanbul'un Fatih devri sonlarındaki nüfus ve iskân durumuyla ilgili olarak yapılan bir sayımın sonuçları başta Ayverdi olmak üzere birçok bilim adamı tarafından değerlendirilmiştir. 1477'de İstanbul Kadısı Muhyiddin ile Subaşı Mahmud tarafından yapılan bir sayımın sonucu yazılan bir vesikada İstanbul ve Galata'nın nüfusu ve dükkân sayıları verilmiştir: Topkapı Sarayı arşivindeki iki sayfalık belge şöyle başlar:

Muhasebe-i hânehâ-i müslimânân ve nasrâniyân ve yehûdiyân ve ermeniyân ve gayrühüm bi-ma'rifeti Mevlânâ Muhyiddin kadî-i İstanbul ve Mahmud za'îm-i İstanbul tahriren fî evâil-i zilhicce senetin isnâ ve semânîne ve semânemietin. (882/[1477])

Buna göre Galata dâhil İstanbul'da toplam 16.324 hane vardı. Öte yandan İstanbul'da 3.667, Galata'da 260 toplamda, 3.927 dükkân olduğu kayıtlıdır.

İstanbul'a savaşlar sonrasında nüfus nakli Fatih'ten sonra da devam edecektir. Mesela, II. Bayezid devrinde Akkırman'dan getirilen 500 hanenin Silivrikapı'ya yerleştirilmiş olduğu zikredilir. 1489 tarihli cizye defterinde ise İstanbul'da 38'i âlâ, 476'sı evsat, 123'ü ednâ ve 33'ü mücerred ve müteferrika olmak üzere toplam 670 Akkırmanlı cizye mükellefi olduğu kayıtlıdır.¹² 1492'den sonra İspanya, Portekiz ve İtalya'dan gelenlerle artan Yahudi nüfus bir dönem tanığına göre 36.000'e ulaşmıştır. Yavuz Selim de Çaldıran ve Mısır seferlerinden sonra bir miktar

¹² Ömer Lütfi Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilançoları", *TTK Belgeler*, 1964, c. I, sy. 1, s. 38.

Tablo 5- 1477 tahririne göre İstanbul nüfusu

	İstanbul	Galata	Toplam
Müslüman hane (Hânehâ-i Müslimânân)	8.951	535	9.486
Hristiyan (Rum Ortodoks) Hane (Hânehâ-i Nasrâniyân)	3.151	592	3.743
Yahudi hane (Hânehâ-i Yehudiyân)	1.647		1.647
Kefeli hane (Hânehâ-i Kefelular)	267		267
Ermeni hane (Hânehâ-i Ermeniyân)	372	62	434
Karamanlı-Ermeni hane (Hânehâ-i Karamaniyân ba-şekl-i Ermeni)	384		384
Çingene hane (Hânehâ-i Çingene)	31		31
Efrençiyân hane (Hânehâ-i Efrençân-ı Galata)		332	0
TOPLAM	14.803	1521	16.324

Tablo 6- 1540 cizye tahririne göre gayrimüslimlerin geldikleri ve yerleştikleri yerler

Cemaat	Hane	Geldiği Yer	Yerleştiği Yer
Rum	1457	Karaca veya Yeni Foça	Kumkapı, Kadırga, Fener, Galata
		Midilli	Aya Dimitri, Apostol, kemer-i İsa, Eksiliporta, Patrik ve Fener Mh., Galata
		Kefe	Lazarı, Kefeliler, Langa
		Trabzon	Aya Trabzon, Trabzon Feneri mahalleriyle Balıkçı ve Dalyancı cemaatleri halinde
Ermeni	807	Trabzon, Larende, Tavgandos, İlbisra, Güdregümi, Niğde, Ankara, İstanos, Tokat, Merzifon, Bursa	
Yahudi	1522	Gelibolu, Dimetoka, Ohri, Selânik, Tırhala, Vidin, Filibe, Girit, Sofya, Yanya, Sinop, Edirne, Kastamonu, Eğirdir vb. ile İspanyol Yahudileri	
Frenk	94		Galata

tüccar, zanaatkâr ve âlimi İstanbul'a getirtti; oğlu Süleyman bunların bir kısmının geri dönmesine müsaade edecektir. Belgrad'ın fethini müteakip bir kısım Hristiyan ve Yahudi Samatya Kapısı'na (sonradan Belgrad Mahallesi) yerleştirildi.

Fatih Külliyesi'ne ait 1540 tarihli bir tahrir defterine göre cizyeleri bu vakfa ait olmak üzere İstanbul'a

yerleştirilmiş olan toplam 3.880 (tahminen yaklaşık 10.000-15.000 kişilik bir nüfus) Hristiyan ve Yahudilerin geldikleri yerler ve İstanbul'da sakin oldukları mahaller şöyledir:

İstanbul'a ve çevresine yerleştirilen gruplardan bahsedilirken Tursun Bey ve Kritobulos'ta işaret edilen bir gruba dikkati çekmek lazımdır. İstanbul civarında, hâlî araziye ziraat etmek ve şenlendirmek üzere yerleştirilen Moralı, Sırp, Macar ve Bulgarların mahiyeti tam olarak belirtilmemişse de bunların savaş esirleri olup ortakçı kul statüsünde çalıştırılan kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Anonim Tevarih* ve Neşrî'deki bazı ibareler buna delalet eder. Yine Midilli, Kefe, Akkerman gibi yerlerden de fetih sonrası savaş esirleri getirilmiştir. Bu şekilde toplam 164 köyde ortakçı kul statüsünde gayrimüslimlerle birlikte sürülmüş Müslümanlara ait vergi mükellefi sayıları da 904 (1498) tarihli tahrir ve Kanunî devri tahririne göre tespit edilmiştir. Mesela Bakırköy'de 30, Küçükçekmece'de 60, Büyükçekmece'de 90, Kumburgaz'da 62, Ayastefanos'ta 55, Tarabya'da 25 Hristiyan hane; Küçükçekmece'de 35, Büyükçekmece'de 34 Müslüman hane vardır. Ortakçı kullar köylerde oturduğu için onları şehir nüfusundan ayrı mütalaa etmek lazımdır. Haslar kazasında 1498 tarihinde 160 köyden en aşağı 110 kadarında dağınık hâlde yaşayan ortakçı kul nüfusu kayıtlı olarak toplam 2.013 (1.442 evli, 423 bekâr, 148 evli ama farklı statüde) idi. Bunların toplam nüfusu ise 10.000'i geçmemekteydi.¹³

II. Bayezid devrinde nüfus hakkında genel bir fikir vermesi açısından bu döneme ait, 894 (1489) tarihli, bir cizye defteri dikkat çekicidir. Bu defterin verilerine göre İstanbul'da cizye veren halkın nüfusu toplam 9.684 hane ve 1.181 dul kadın olmak üzere toplam 10.865 idi. Bu veriyi 1477 tahriri ile karşılaştırdığımızda 12 yıl içinde önemli bir artışın (takriben iki kat) olduğunu tespit ederiz. Kaldı ki 1492 sonrası Yahudi göçünden sonra bunun arttığı da vakıdır.

XVI. YÜZYILDA NÜFUS

XVI. yüzyılda da savaşlar sonucu ele geçirilen bölgelerden nüfus nakli, özellikle de sanatkâr, âlim ve tüccarların celbi devam etmiştir. Mısır'ın alınmasından sonra Yavuz Sultan Selim İstanbul'a sürgün edeceği kişilerin defterini

hazırlatmıştır. Önemli devlet adamları, bürokratlar, âlimler, tüccar ve zanaatkârlar bu sürülenler içinde yer almıştır (Toplam 1.000-1.800 arası tahmin ediliyor). Mamafih bu yüzyılın ilk çeyreğinde nitelikli nüfus nakilleri yapılan İstanbul, daha sonraları büyük bir payitaht olarak ekonomik şartların zorladığı kesimlerin göçlerine de sahne olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında kırsal kesimi etkileyen nüfus tazyikinin köylerde geçim darlığına yol açması yüzünden medrese kapılarına yığılan, sarıca ve sekban adıyla bey kapılarına asker yazılan gençler zaman içinde eşkıyalık hareketleri içinde de yer alacaktı. Daha iyi iş imkânları bulmak, vergilerden kurtulmak, vakıfların imkânlarından yararlanmak gibi hususlar, İstanbul'a göçü özendirilen belli başlı etkenler arasındaydı. Sadece Fatih İmaretinden günde 1.000 kişinin yararlandığı belirtilmektedir. Özellikle asrın sonlarında suhte hareketleri ve Celâlî İsyanları yüzünden binlerce kişi şehre akın etmeye başladı. Köyden gelenler Kasımpaşa ve Eyüp civarında yerleşir, gençler bekâr odalarında kalırdı. 1617'de suhte hareketleri yüzünden Anadolu'da birkaç merkez dışında medrese eğitime son verilip bunların imaretleri de kapatılınca onlar da İstanbul'a toplandılar. Bu şekilde 5.000-8.000 kişinin geldiği tahmin edilmektedir.¹⁴

Bu yüzyılda gayrimüslimlerin durumuna gelince, 1592'de İstanbul gayrimüslim nüfusu Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Karamanlılar, Galata Frenkleri ve Galata Rumları olarak altı gruptaydı. Katolikler 1475'te Edirnekapı'da da vardı ama zamanla bunlar da Galata'ya geçmiştir. Rumlar ve Ermeniler Marmara kıyısında Fener ve Balat'ta ve Rumeli yakasında oturuyordu. Müslümanlar kendilerine yakın mahallerde oturan gayrimüslimlerin yaşantılarından rahatsız olduklarında şikâyetçi olabiliyordu. Bu seyrek bir durum olmakla birlikte İstanbul'un sadece Müslüman şehri olması gerektiği düşüncesi giderek yaygınlaşmıştır.

Ermeniler, özellikle Anadolu Ermenileri, Türk kültürünü benimsemişti. İstanbul'da ortak dil Türkçe idi. Ermeni patriğinin makamı Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Samatya'daki Sulu Manastır'da (Surp Kevork) idi. XVII. yüzyılda, Kumkapı, Balat, Topkapı, Galata, Beşiktaş, Kuruçeşme, Ortaköy gibi yerlerde yaşayan Ermenilerin en kalabalık olduğu yer Kumkapı idi ve merkezi Ermeni Kilisesi de buradaki Surp Asduadzadzin Kilisesi'ne nakledildi.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul, 2000, c. 1, s. 1-55, 159.

¹⁴ İnalçık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 234.

Rum Ortodoks patriğine bağlı Rumlar en kalabalık gayrimüslim unsurdu. XIX. yüzyılda (1831) yapılan ilk nüfus sayımında yaklaşık 100.000 kişilik toplam nüfusa sahip olduğu anlaşılan Rumların XVI. yüzyıl nüfusları için yapılan tahminlerin ihtiyatla karşılansa bile yine en azından Ermeniler kadar bir nüfusa sahiptiler. Rum nüfus içinde yer alan Karamanlı Rumlar Patrikhane'ye bağlı olmakla birlikte Türkçe konuşan farklı bir cemaat idi. XVI. yüzyıl ortalarında Yedikule yakınlarına yerleştirilen bu grup yüz yıl kadar sonra Narlıkapı civarında suriçi veya dışında yaşamaktaydı.

İstanbul'da Yahudiler şu gruplardan oluşuyordu: Fetih öncesi Yahudileri, Edirne'den getirilen Karaîler, Anadolu ve Rumeli'den sürgün olarak getirilen Rabbanîler ve Karaîler, II. Bayezid döneminde büyük göç sırasında gelen Eşkinazlar. 1489'da 2.017 Yahudi hanesi vardı. XVI. yüzyıl ortalarında göçlerin de etkisiyle Yahudi nüfusu 15.000'e ulaştı. 1552'de Portekiz-Felemenk Marronları İstanbul'a yerleşti. Romaniot, Sefarad ve Karay Yahudi cemaatleri farklı kimliklerini devam ettirdi. 1582'de Sefarad, Aşkenazi ve Romaniot temsilcileri Hasköy'de ortak bir mezarlık kurulması için başvurmuştu. Valide Camii'nin yapımına başlanmasıyla (1597) yaklaşık 100 Yahudi hanesi Eminönü'nden Hasköy'e taşındı. 1634'te İstanbul'da 1.255 Yahudi avarızhanesi vardı; yüzyıl sonunda ise 5.000 Yahudi cizye ödüyordu. Bu bağlamda, belirtmek gerekir ki, buradaki Yahudilerin birçoğu esasen Müslüman vakıflarının kiracıları idi. Ayrıca, yine bu bölgede yer alan Zeytun cemaatine ait sinagog arsasının bir kısmı Ayasofya vakfından mukataalı olarak Yahudiler tarafından tasarruf edilmekteydi.¹⁵ Evliya Çelebi'ye göre Hasköy'de Valide Sultan Camii inşaatı dolayısıyla gelenlerle birlikte Yahudi nüfus artarak 11.000'e çıkmıştır. Burada iki Rum, bir Müslüman, bir Ermeni mahallesi bulunmaktaydı.¹⁶

XVI. yüzyılda nüfus hakkında bir fikir sahibi olabilmek açısından mahalle sayıları ve vakıf evlere dair rakamları da hatırlatmakta fayda vardır. 1546 tarihli vakıf defterine göre sultan vakıfları hariç 4.000'in üzerinde vakıf evi vardır. Buna Ayasofya evkafında mevcut 1.300 evle diğer sultan vakıflarını da eklemek gerekir.

¹⁵ Bu konuda etraflı değerlendirmeler için bkz. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını'nın Sosyo-ekonomik Tahli*, doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 170-76. Bu yeni çalışmadan haberdar olmamı sağlayan Sayın Mustafa Birol Ülker'e teşekkür ederim.

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 203; İnalçık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 235-236.

Bu defterde 219 mahalle yazılıdır. 1600 tarihli vakıf defterinde bu sayı 226'dır.¹⁷

Yine nüfusun önemli bir bileşeni saray halkı ve bilhassa kapıkulu askerleridir. 1514'te saray görevlileri (3.742) ve kapıkulu askerlerinin (16.643) toplam sayısı 20.385 idi. Bu sayı XVII. yüzyıl başında Ayn Ali Efendi'ye göre 90.000'i geçmiştir. Bu rakamın XVII. yüzyıl ortalarında 100.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır. 933-934 (1527-1528) tarihli Muhasebe kayıtlarına göre Dergâh-ı âli mülazımları cemaati sayısı 27.049'dur. Aynı yıl (933) *lezez mevacibi* (Şevval, Zilhicce ve Zilkade ayları maaşları) listesinde sayı 24.146 olarak verilmişti.¹⁸

XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla İstanbul'un Nüfusuna Dair Tahminler

1477'de toplam 16.326 hane nüfusu olan İstanbul'da, Schneider'e göre, hane nüfusunu 4-5 kişi sayarsak 60.000-70.000 kişilik bir nüfus vardı. Bu konuda E. H. Ayverdi farklı bir yaklaşım önermiş, İstanbul ve Bilad-ı Selase (Galata, Üsküdar ve Eyüp) nüfusunun 185.000-195.000 arasında olduğunu ileri sürmüştür. Ayverdi, Schneider'in İstanbul ve Galata dışındaki yerleri hesaba katmadığını, ayrıca o devirde bir evde yaşayan insan sayısının ortalama 4-5 değil 8 kişi olarak kabul edilmesinin daha makul olduğunu ileri sürmüştür. İstanbul surları dâhilinde 14.803 evde 118.424 kişi, sarayda 1.200 kişi, kapıkulları 10.000 kişi, medrese danışmentleri 1.750 kişi, bekâr odalarında 5.000 kişi, mevcut 10 handa toplam 500 kişi, vüzerâ konaklarında 5.000 kişi olduğunu tahmin eden Ayverdi böylece 141.874 rakamına ulaşır. Daha gerçekçi bir yaklaşımla hane ortalamasını 5 kişi kabul eder ve diğer ilaveleri kabul edersek suriçi nüfusu için 95.000-100.000 arası bir rakama ulaşırız. Eyüp, Galata vesair yerler için de yaklaşık 30.000-40.000 kişilik bir nüfus tahmini yapılabilir.

1535'te Ö. L. Barkan'ın tahminine göre 80.000 hane (46.635 Müslüman, 25.295 Hristiyan, 8.070 Yahudi) nüfus vardı. Saray görevlileri ve kapıkulları da (takriben 25.000 kişi) dikkate alındığında toplam nüfusun bir hanede ortalama 4 kişi olduğu varsayılsa dahi 350.000 civarına ulaşıyordu. Hanenin 5 kişiden oluştuğunu kabul eden Ö. L. Barkan'a göre İstanbul, 1520-1535 arasında nüfus 400.000'e yükselmiş ve döneminde dünyanın en büyük kenti hâline gelmiştir. Barkan bu tahminini herhangi bir

¹⁷ Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*; Mehmet Canatar (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (1009 (1600) Tarihi)*, İstanbul 2004.

¹⁸ Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. 1, s. 651, 675.

arşiv belgesine dayandırmamıştır.¹⁹ Nüfusun yaklaşık %58'i (%58,3) Müslüman, %42'si (%41,7) gayrimüslim olarak tahmin edilmiştir. R. Mantran'ın kullandığı bir belgede ev sayısı olarak İstanbul ve Galata için 9.486 Müslüman ve 6.338 kâfir evi verilmiştir. Burada da aşağı yukarı aynı oran söz konusudur (%58,11'e karşı %41,89).²⁰

Ayverdi'ye göre nüfusun %75'i suriçinde, %15'i Galata ve Eyüp'te, %10'u ise Üsküdar ve Boğaziçi'nde oturmaktaydı. Yine ona göre Hristiyan nüfus toplam nüfusun en fazla %30'unu teşkil ediyordu. Bu yukarıda Barkan ve Mantran tarafından verilen nispetlerden farklıdır. Nüfusun üçte birinden fazlası Haliç'e bakan sırtlara yerleştiği, Marmara sahilinde ise nüfus çoğunluğunu gayrimüslimlerin teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Geri kalan nüfus ise Aksaray, Topkapı civarı ve Kocamustafapaşa'ya yerleşmiştir. Üsküdar'da birkaç mahalle kurulmuştur.

1552'de esir edilerek Sinan Paşa'nın özel doktorluğunu yapan C. de Villalon (ö. 1554) efendisinin evinde bir kayıt defteri gördüğünü, buna göre banliyölerdeki 10.000 ev dışında İstanbul ve çevresinin nüfusunun 104.000 haneye (40.000 Hristiyan, 4.000 Yahudi, 60.000 Türk) ulaştığını bildirmiştir (Müslümanlar %57,7, gayrimüslimler %42,3). Bu da hane başına 5 kişi formülüne göre 520.000 kişilik bir nüfusa tekabül eder. Bir hanenin 4 kişiden oluştuğunu varsayan yaklaşım benimsenirse bu 400.000'in üzerinde bir nüfusa tekabül eder; bekârlar, işsizler, ordu ve saray mensupları hesaba katılınca her hâlükârda 500.000-600.000 arası bir nüfus tahmin edilebilir.

1573-1576 arasında İstanbul'da bulunan S. Gerlach, 19 kapısı olan İstanbul şehrinin fiziki yapısı, camileri, mescitleri, imaretleri, hamamları vb. hakkında bilgiler verir. Gerlach, Galata'da oturanların çoğunun Rum olduğunu, pek az Türk bulunduğunu ifade eder. Galata'dan bahsederken orada Yahudiye rastlamadığını, ancak kendisine İstanbul'da 20.000 Yahudinin yaşadığını bildirildiğini kaydeder.²¹

Seyyah Lubenau (1587-1589) ise İstanbul'un 26 kapısının bulunduğunu, kentte 4.492 büyük cadde, 2.084 küçük sokak, 2.276 fırın, 947 çeşme, 5.852 değirmen var olduğunu yazar. Günde 800 ölümün vuku bulduğu, bu ölüm olaylarının üç ay sürdüğünü, ardından Türk

hükümdarının bir sayım yaptırdığını, sayım sonucunda 20 yaş üzerinde 180.000 erkek saptandığını yazar.²² 20 yaş üzeri erkek nüfusun, sanayi öncesi toplumlarda gerçek nüfusun takriben 1/3'ü olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda, sayılan nüfusun 540.000 civarında olduğu sonucu çıkar. Bu bilginin kaynağı bilinmemekle birlikte, XVI. yüzyıl sonu için önerilen tahminlerle tutarlılık arz ettiği görülmektedir.

XVI. yüzyıl sonlarında Sanderson İstanbul nüfusunu 1.231.207 olarak verir. Rakamın küsuratlı çıkması bir tahminden değil de sayımdan kaynaklandığı anlamına gelmez. Ona göre vezirlerden acemi oğlanlara kadar İstanbul'da yaşayan askerî nüfus 81.207'dir. Kadın ve çocuklar dışında şehrin diğer Türk sakinleri 200.000, Hristiyanları 200.000, Yahudileri ise 150.000 olarak tahmin eden Sanderson, Hristiyanların, Yahudilerin ve Türklerin kadın ve çocuklarını ise 600.000 kişi olarak tahmin eder.²³

Anadolu ve Rumeli kazaskerliği ve şeyhülislamlık yapan İstanbul kadısı Zekeriyya Efendi'nin 985 (1577-1578) İstanbul teftişinin sonuçlarını yansıtan üç liste, Zeki Arıkan tarafından yayınlanmıştır. Bu teftişte Müslüman mahalleleri, cami, mescit, imaret, muallimhane, hankah, zaviye, kervansaray, çeşme, musluk, fırın, değirmen, kapan, hamam, gayrimüslim (kefere) mahalleleri, Yahudi mahalleleri, kilise, havra, bozahane sayıları verilmiştir. Bu listelerde Müslüman mahalle sayısı 3.973 (birinde 4.985), kefere mahallesi sayısı 4.585, Yahudi mahallesi sayısı 2.585'tir. Listeleri analiz eden Arıkan bu rakamların ne mahalle ne de sokak sayısı değil, avarızhane sayısı olabileceğini ileri sürmektedir. Zira İstanbul'a ait hiçbir gerçekçi sayım veya tahminde bu sayıda mahalleden bahsedilmediği açıktır. Mesela 1546 vakıf defterinde 219 mahalle, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin eserinde ise (XVII. yüzyıl sonları) 253 Müslüman, 24 Hristiyan mahallesi kaydedilmektedir.²⁴ Nitekim XVII. yüzyıl başlarına ait bir avarız defterine göre suriçinde (İstanbul kazasında) 213 Hristiyan, 1.255 Yahudi, 1.550 Müslüman avarızhanesi

¹⁹ Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. 2, s. 1412.

²⁰ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul-Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990, c. 1, s. 46.

²¹ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, s. 150.

²² Reinhold Lubenau *Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2012, c. 1, s. 181. Lubenau'ya göre şehirde 44 Rum kilisesi, 70 Yahudi okulu, 485 cami ve mescit, 625 okul, 515 medrese, 110 hastane ve timarhane vardır (s. 215).

²³ Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Oklohama 1972, 3. bs., s. 102-103. Seyyahların İstanbul nüfusu ve gayri müslim nüfus hakkındaki bilgileri için ayrıca bkz. Firdevs Çetin, *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler*, İstanbul 2012.

²⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân fi kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 52.

Tablo 7- İstanbul nüfusu tahminleri (XV-XVI. yüzyıllar)			
Tarih	Nüfus Tahmini	Kaynak	Tahmini Yapan/ Zikreden
1430-1440	40.000-50.000	Hristiyan seyyahlar	Schneider
1477	97.956	İstanbul haneleri sayımı, Muhyiddin Efendi	Barkan
	60.000-70.000	İstanbul haneleri sayımı, Muhyiddin Efendi	Schneider
	145.000-150.000	İstanbul haneleri sayımı, Muhyiddin Efendi	Ayverdi
1520-1530	400.000	Belirsiz	Barkan
1550	410.000-520.000	Cristobal de Villalon	
1571-1580	700.000	Belirsiz	Barkan, Mantran
1573	300.000	Venedik Balyozu Garzoni	
1593	1.231.207	John Sanderson	

vardı. Dolayısıyla Zekeriyya Efendi'nin sayımının sadece İstanbul kazasıyla sınırlı olmadığı, diğer kadılıkları da kapsadığı anlaşılmaktadır.²⁵

Sinan Paşa'ya hitaben yazılan 1590 tarihli bir fermanla, Bağdat irsaliyesinin miktarının az bulunduğu yönündeki ikaz bağlamında İstanbul'da hane sayısının 80.000 olduğu belirtiliyor.²⁶ Bu da bir hanede 4 veya 5 kişinin bulunduğuna göre takriben 320.000-400.000 kişilik bir nüfusa tekabül eder. Yaklaşık 90.000 kişilik kapıkulu ve saray halkını da buna eklemek gerekir.

XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden Fransız gezgin Michel Baudier burada 120 medrese, 89 darüşşifa ve 9.000 suhte olduğunu söyler. Hezarfen Hüseyin Efendi 1672'de 126 medreseden bahseder. Hâlbuki Zekeriyyazade 515 medreseden bahseder ki bu abartılıdır.

Bu tahminlerden 1477 sayımı ile ilgili olanlar, bilim adamlarının ortalama hane mevcudu konusunda farklı katsayılar kullanmasından dolayı farklılaşmıştır. 1520-1530 ve 1571-1580 dönemlerine ait rakamlar Barkan'ın tahminleridir. Diğerleri ise yabancı gözlemcilerle tahminlerdir. Bazı araştırmacılar Barkan ve Mantran'ın tahminlerini abartılı bulur. Mesela Zafer Toprak,

²⁵ Z. Arıkan, "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/1577-1578)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, İstanbul 1989, s. 39-57.

²⁶ Mühimme 66, 97, 212'ye atfen Hüseyin Arslan, 16. yy. *Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 134-135.

İstanbul'daki tüketime ve suriçi bölgesinin nüfus yoğunluğunun gelişmesine istinaden İstanbul nüfusunu XVI. yüzyılda 200.000 olduğunu, XVII. yüzyıl başında ise 250.000'e ulaştığını ileri sürmenin daha gerçekçi olduğunu belirtmiştir. Stefanos Yerasimos da, Barkan ve Mantran'ın tahminlerini abartılı bulanlardandır. Vakıf evlerinden hareketle XVI. yüzyıl ortalarında suriçi nüfusunu 150.000 olarak tahmin eder.²⁷ Nüfusbilimci Roger Mols S. J., İstanbul nüfusunun XVI. yüzyıl başında 150.000-200.000 arası, XVI. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başlarında 200.000-400.000 arasında olduğunu, XVII. yüzyıl sonlarında ise nüfusu 400.000'den fazla olan kentler (Paris, Napoli) arasına girdiğini yazar. İnalçık da, İstanbul nüfusunun Bizans döneminde hiçbir zaman 400.000'i aşmadığını belirtir; dolayısıyla 1573 için Garzoni'nin 300.000'in üzerindeki tahminini gerçeğe yakın bulur.²⁸

Kente Göç: İhtiyaçlar ve Fazlalıklar

İstanbul nüfusu, şehrin dinamik yapısı gereği çok fazla hareketliliğe açıldı. Kentin bayındır olması için ihtiyaç duyulan çeşitli unsurların gelişi teşvik edilirken belli bir doyumluğa erişildikten sonra nüfus fazlasının yol açtığı olumsuzluklara karşı tedbirler alınması zaruret haline geliyordu. Kentin imar ve inşası bağlamında nüfus hareketliliğinin doğal unsurlarından biri de iş aramak için şehre gelenlerle şehirdeki büyük yapı projelerinde çalıştırılmak üzere getirilen çeşitli meslek erbabı idi. Mesela Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatında çalıştığı tespit edilen meslek sahiplerine dair istatistik verilere göre toplam 3.523 meslek erbabından 1.018'i, İstanbul'dan, 464'ü Anadolu'dan, 491'i Rumeli'dendi; 1.550'sinin ise geldiği yer belirsizdir.²⁹ Bu zenaat ve meslek erbabı yanında inşaatta çalışan vasıfsız işçiler, belirli sürelerle çalışan serbest işçiler ve acemi oğlanları da vardır. Özellikle vasıfsız işçilerin önemli bir bölümünün de kente iş aramaya gelenler arasından çıktığı aşikârdır.

Diğer yandan, XVI. yüzyılın ortalarına doğru nüfusu belirli bir doyumluğa ulaşan İstanbul'a daha fazla

²⁷ Z. Toprak, "Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul'un Nüfusu ve Toplumsal Topoğrafyası", *Toplum ve Ekonomi*, 1992, sy. 3, s. 109-120; S. Yerasimos, "Onaltıncı Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler", *Toplumsal Tarih*, 1995, sy. 14, s. 26-27. Konu hakkında bir literatür değerlendirmesi yapan Yunus Koç da ("Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2010, c. 8, sy. 16, s. 171-199) 500 bin veya daha yüksek tahminleri abartılı bulur, bkz. özellikle s. 186-190. Bir başka özet değerlendirme için bkz. Zafer Toprak, "Nüfus-Fetihten 1950'ye", *DBİst.A*, VI, 108-111.

²⁸ Halil İnalçık, "İstanbul", *EF* (İng.); Halil İnalçık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 257.

²⁹ Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. 2, s. 720.

göçü engellemek, aşırı nüfusun güvenlik, huzur, iaşe vb. açılardan yol açtığı meselelerin önüne geçmek üzere birtakım tedbirler alınmaya başlanmıştır. Ayaklanma, yangın ve kıtlık gibi olayların vukuunda yetkililer bekâr işçi gruplarını ve dilencileri toplayıp şehirden sürerdi. Gerçekten de Osmanlılar İstanbul'un imar ve inşası için zorunlu göç yöntemini kullanmakla birlikte XVI. yüzyıl ortalarından itibaren şehre işsiz güçsüz fazla nüfusun gelmemesi için de tedbirler aldılar. Zira şehrin nüfusu dönem şartlarına göre çok kalabalıklaşmıştı. Bu göçler sonucunda Üsküdar, Eyüp, Hasköy, Boğaziçi gibi yerlerde iskân alanları genişledi.

Nüfus artışı mal arzı darlığına ve fiyatların artmasına sebebiyet veriyordu. İstanbul'un iaşesi her zaman devlet için büyük bir problemdi ve buna çare bulmanın yollarından biri de şehre yönelik göçü kısıtlamak, mümkünse yasaklamaktı. Nitekim 1567 tarihli bir mühimme kaydından anlaşıldığına göre, Haslar kazasına bağlı Kasımpaşa, Kâğıthane, Fener ve Eyüp semtlerinde evler dolmuş, erzak darlığı başlamıştı. Bu kayda göre, gelişlerinden itibaren beş yıl geçmemiş olanların eski yerlerine yollanmaları emredilmektedir. 1579 yılına ait diğer bir mühimme kaydına göre İstanbul'da fesadın önüne geçilmesi için yerleşiklerin kefile bağlanması, son beş yılda gelenlerin geri gönderilmesi yönünde İstanbul kadısına ve silahtar ağaya emir verilmişti.³⁰ Bu durum sonraki yüzyıllarda da devam edecektir.

XVII. YÜZYILDA NÜFUS

XVI. yüzyılda, Türklerin yanında Yahudi, Rum ve Ermenilerden oluşan nüfusun büyük kısmı suriçinde ikamet etmektedir. Surların hemen ötesinde hemen hemen tamamen Türklerle meskûn Yedikule ile kutsiyetine binaen sadece Türklerin oturduğu Eyüp banliyöleri uzanmaktaydı. Buna mukabil Galata, Frenklerin yanında Rum, Yahudi ve Ermenilerin bulunduğu bir "kâfir" kentidir. Anadolu yakasındaki İstanbul, Rumeli yakasındaki Beşiktaş dışındaki diğer yerlerde özelliğine göre farklı etnik ve dinî gruplar yaşamaktaydı.³¹

XVII. yüzyılın mühim kaynaklarından biri olan Eremya Çelebi'nin İstanbul semtleri ve burada oturan halka dair gözlemleri kısaca şöyle özetlenebilir:

1- Yedikule'den girildiğinde Samatya'ya kadar olan kesimde kapatılmış meyhaneler ve fakirlerin ikametgâhi

olan Züğürt Yaylası vardır. Civarda ve sur dâhilinde Türkçe konuşan Karamanlı denilen halk bulunmaktadır.

2- Şehrin ikinci kapısı olan Samatya civarında da meyhaneler vardı. Rumların altı yedi kilisesi bulunan Samatya'da 1.000 haneden fazla nüfusa sahip olan Ermenilerin meşhur Surp Kevork Kilisesi vardır.

3- Üçüncü kapı olan Davutpaşa'nın ahalisi hakkında bir bilgi verilmez.

4- Dördüncü kapı olan Yenikapı'dan Kumkapı'ya kadar olan saha Ermeni ve Rum mahallelerinin hududunu teşkil eder. Kumkapı'da çıkan bir yangında 5.000 Ermeni hanesinin kül olduğu ifade edilir.

5- Beşinci kapı olan Kumkapı'da da önceden meyhanelerin olduğu zikredilir. Kadırga meydanında tahta kulübelerde Çingeneler vardı, Köprülü bunları yıktırıldığından Çingeneler başka yerlere dağıldı. Bu durumun civardaki Türklerin şikâyeti üzerine vuku bulduğu da belirtilir.

6- Altıncı kapı olan Çatladıkapı'dan geçildikten sonraki alanda Cündî Meydanı'nda cirit oynandığı ve yarışlar yapıldığı anlatılır.

7- Saray ahırlarından adını alan yedinci kapı Ahırkapı'dır. Sur dibinde ve denizde "arayıcılar" denilen bir esnaf grubu bir şeyler bulmak ümidiyle çalışırlar.

Saray ve çevresinden bahseden yazar eserin ikinci faslını saraya ayırmıştır. Daha sonra 3. fasılda sarayın sonundan başlayarak şehrin diğer 13 kapısı ve bunlara rastlayan yerlerin özet tarihini anlatırken nüfusu oluşturan halklar hakkında da bilgiler verir. Buna göre; gümrükçübaşının oturduğu Eminönü, gelen geçen kalabalıkla dolu olup pencik emini burada esir ticaretine nezaret ederdi. Buradan karşıdaki Galata ve Tophane'ye kayıklar işlerdi. Hasköy'e ve Balat'a işleyen kayıklara mahsus iskeleler de bu mahalde olup 100 kadar Yahudi kasap ve manav dükkânı vardır. Kasımpaşa'da Yahudi evleri var. Cibali'de Yahudiler ve Rumlar, Ayakapı'nın deniz tarafında Rumlar oturur. Petrokapısı ve Fenerkapısı'nda da Rumlar vardır. Daha ileride Yahudiler ve Rumlar birlikte oturur. Balatkapısı'nın dış tarafında Yahudilerin buradaki nüfusu Beşiktaş, Hasköy, Kuruçeşme, Kuzguncuk, Ortaköy ve Çengelköy'den fazladır. Yahudilerin denize yakın oturmayı tercih ettiklerini belirten Eremya, Balat'ın iç tarafında 800 hane Ermeninin oturduğunu kaydeder. Ayvansaray'da zenginleri sahilde olmak üzere Yahudiler oturur. Harap durumdaki kilisenin dibinde Çingeneler oturmaktadır.³²

³⁰ Arslan, 16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, s. 188-189.

³¹ Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, c. 1, s. 39-40, 48-64.

³² Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihi: XVIII. Yüzyılda İstanbul, çev. H. Andreasyan, nşr. K. Pamukciyan İstanbul 1988.

Tablo 8- 1691-1692'de Yahudi cizye mükellefleri	
Semt	Mükellef
Tekfur Sarayı	81
Sultanhamamı	72
Balat	1.547
Fener	55
Bâb-1 Cedit, Aya, Cibali, Tüfenkhane, Kapan-1 Dakik	354
Bâb-1 Ayazma	49
Balıkpazarı	97
Hasköy	515
Piripaşa	77
Galata	1.033
Tophane	96
Fındıklı	40
Beşiktaş	102
Ortaköy	637
Kuruçeşme	128
Kuzguncuk	111
Üsküdar	101
TOPLAM	5.095

Bu ve benzeri bilgiler ışığında XVII. yüzyılda gayrimüslimlerin durumunu kısaca aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

Ermeniler XVII. yüzyılda da daha önce yaşadıkları bölgelerde yaşamaya devam ettiler. Nüfuslarını tam olarak tespit etmek zordur, zira nüfusları çoğu kez Rumlarla birlikte verilmiştir. Eremya Çelebi Ermenilerin İstanbul'da Samatya'da, Yenikapı'dan Kumkapı'ya kadar olan alanda, Balat ve Topkapı'da; Boğaziçi'nde, Galata ve Üsküdar'da yaşadıklarını kaydetmektedir.

Rumların Ermenilerden daha fazla mahallesi ve kilisesi olduğu Evliya ve Eremya'nın rakamlarından anlaşılmaktadır. (9 Ermeni kilisesine karşılık 30 Rum Ortodoks kilisesi, 27 Ermeni mahallesine mukabil 304 Rum mahallesi). Evliya'nın mahalle rakamlarının ihtiyatla karşılanması gerektiği açık olmakla birlikte, kentte Rumların Ermenilerden daha kalabalık olduğu açıktır.

Çoğunluğu İspanya'dan gelen Yahudilerin önemli bir yere sahip bulunduğu görülmektedir. XVII. yüzyılda Yeni Valide Camii'nin inşasıyla buradan sürülen Yahudilerin Hasköy'e gittikleri bilinmektedir. Yahudiler, Eremya'ya göre, Ayazma Kapısı, Balat, Ayvansaray, Cibali, Tekfur Sarayı, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Beşiktaş, Ortaköy, Kuzguncuk ve Üsküdar'da oturmaktaydı. Heyd'in yayınladığı 1691-1692 tarihli bir cizye mükellefleri

Tablo 9- Ayn Ali Efendi'ye göre kapı halkı nüfusu*	
1- KAPIKULU ORDUSU	
Yeniçeriler, acemiler vb. ocağın toplamı	48.688
Diğer kapıkulu piyadeleri (cebeciler, topçular, arabacılar vb.)	7.966
Kapıkulu sipahileri (altı bölük halkı) toplamı	20.869
KAPIKULLARI ("nan-horân" dâhil)	77.523
2- BAHİRİYE	2.364
3- SARAY HİZMETKÂRLARI	10.964
4- AĞALAR VE MÜSTAHDEMLER	1.981
TOPLAM (nan-horân hariç 91.117)	92.832

listesinde bu yerleşim yerleri teyit edilmektedir; hatta Eremya ve Evliya'nın zikretmediği yerler (Fındıklı; Evliya'da ilaveten Beşiktaş) vardır. Heyd'in listesinde toplam 5.095 isim söz konusudur.

Mantran'ın yayınladığı cizye kayıtları da aynı döneme ait olup 1102 (1690-1691) tarihli deftere (Kâmil Kepeci, 3530) göre İstanbul, Galata ve Eyüp'te Hristiyanlar 45.112, Yahudiler 8.236 olarak verilmiştir. Diğer bir defterde (Kamil Kepeci, 3531) ise bu üç yerde 53.347 aile reisi, 14.653 muaf zikredilmektedir. Mantran'a göre kabaca 250.000-310.000 kişilik bir gayrimüslim nüfusundan bahsedilebilir ki, bunun 200.000-250.000 kadarı Hristiyan, 50.000-60.000 kadarı da Yahudidir.³³

Heyd'in ve Mantran'ın belgeleri birbirini izleyen yıllara ait olduğundan aradaki fark anlamlı görünebilir; gerçekten de 1691 yılında cizye konusunda yapılan ve maktu sistemi ve gerçekten ödeyemeyecek kişiler dışında muafiyetleri kaldıran reformdan sonra sayının azalmak yerine artması beklenir. Heyd'in 1691-1692 (1103) tarihli belgesi Mantran'ın 1690-1691 (1102) tarihli belgelerinden daha sonraya aittir. Kanaatimizce, savaş masraflarının artması dolayısıyla 1690-1691 sayımında daha sıkı, ancak daha sonrakinde daha gerçekçi davranılmış olabilir.

Şehir nüfusunun önemli bir bileşeni olan kapıkullarının sayısı XVII. yüzyılda artmıştır. Bunların XVII. yüzyıl başındaki ve sonundaki sayıları aşağıda verilmiştir. *Ayn Ali Efendi Risâlesi*'ndeki rakamlara göre kapıkulları ve kapı halkının toplam nüfusu 91.202'dir. Bunların bir kısmının İstanbul dışında olduğu muhakkak ise de takriben dörtte üçü İstanbul'da olmalıdır. Nereden bakılırsa bakılsın en az 70.000-80.000 kişilik bir grup söz konusudur.

³³ Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, c. 1, s. 47.

Tablo 10- 1669-1670 (1079-1080) mali yılına ait hazine gelir-giderlerine dair bir icmale göre kapıkulları

Kalem	Ocak/ grup	Sayı	
Piyade Mukabelesi	Yeniçeri, emekli, korucu ve kale muhafızı	53.849	
	İstanbul acemileri	4.101	
	Eski Saray ve Galata teberdarları	290	
	Hasbahçe oğlanları	4.351	
	Edirne hasbahçe gilmanları vb.	652	
	Gelibolu acemileri	271	
	Dergâh-ı âli cebecileri	4.789	
	Dergâh-ı âli topçuları ve kalelerin muhafızları	2.793	
	Top arabacıları	432	
	Hassa saraçları hademesi, şütürbanan, harbendegan vs.	3.633	
	Matbah-ı Âmire hizmetkârları	1.372	
	Ehl-i hiref hademesi	737	
	Hassa terzileri	212	
	Mehteran-ı hayme-i hassa	1.078	
	Mehteran-ı alem-i hassa	102	
	Divan sakaları	30	
	Taife-i efrenc	1	
	Süvari Mukabelesi kalemi	Sipahiler ve emekliler	6.615
		Silahdarlar ve emekliler	5.925
		Sağ ulufeciler ve emekliler	467
Sol ulufeciler ve emekliler		435	
Sağ garipler ve emekliler		355	
Sol garipler ve emekliler		273	
Enderun oğlanları		0	
Dergâh-ı âli ve Bâb-ı Hümâyün kapıcıları		0	
Küçük Ruznamçe kalemi	Kazasker, serbevvin, müteferrikalar ve emeklileri vb. Defter-i hakani kâtipleri, divan, hazine kâtipleri ve efradı, saray tabipleri, bazdarlar vb.	2.004	
	Tersane-i Amire	1.003	
Azak kalesi muhafızları ve görevlileri		716	
TOPLAM		96.486	

* Eserde verilen icmalın toplamı 91.202'dir (Asâkir-i berr 75.868, Asâkir-i bahr 2.363, Hüddâm-ı âsitâne 10.989, Havass-ı zevîl-ihstias 1.982).

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi İstanbul tarihi açısından zengin bir malzemeyi içermekle birlikte nüfusla ilgili verilerin ihtiyatla kullanılması gerektiği açıktır. *Seyahatnâme*'de İstanbul mahalleleri, imaretleri ve hayır eserleri genişçe anlatıldıktan sonra toplam 47 başlık altında 742 esnaf grubu pirleri, dükkân sayıları, nefer sayıları ile verilmiştir. Bunların bir kısmı askerî sınıf mensupları olduğu gibi sıralamaya sanatkârlar (müziyen, meddah vb.) ve çiftçiler de dâhildir. Bir kısmı için dükkân söz konusu değildir, bazıları için de sayı verilmemiştir. Her hâlükârda verilen esnaf sayıları abartılıdır. Zira burada verilen rakamlar toplandığı zaman özel sektörde 23.000'in üzerinde imalathane, dükkân ve atölyede yaklaşık 80.000 civarında bir toplama ulaşılmaktadır. Bunun yanında saray ve ordudaki çeşitli meslek sahipleri de Evliya tarafından zikredilmiştir. Ancak bu verilen asıl önemli tarafı esnaf gruplarını, bunların bir kısmının yerleşim bölgelerini ve alt gruplarını ayrıntılarıyla vermesidir.

Evliya, 1638-1639'da (1048) Sultan IV. Murad'ın emriyle İstanbul'un dört mevleviyet şehrinin tahrir edildiğinden bahisle İstanbul'un Yedikule, Eyüp, Kâğıthane, Sütlüce, Piripaşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Hisar, Beykoz, Kanlıca, Anadoluhisarı, Çengelköy, Kuzguncuk, Üsküdar ve Kadıköy'üne kadar bütün mamur yerlerinin üç ayda yazılarak ortaya çıkan *Evsâf-ı Kostantiniyye* adlı kitabın Melek Ahmed Paşa'da kaldığını, kendisinin de oradan bir suretini kitabına aktardığını ifade eder. İstanbul kadısının arzıyla IV. Murad'a sunulan bu kitapta İstanbul'un nüfusu, mahalleleri, etnik yapısı ve esnafı hakkındaki bilgilerin özet bir dökümü bize kentin demografik ve sosyal yapısı hakkında genel bir manzara verir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bu ana grupların altında yer alan özel sektöre ait esnaf gruplarının sayısını Mantran 158 esnaf loncası olarak tespit etmiştir.³⁴

Evliya'ya göre, dört mevleviyet (İstanbul, Galata, Eyüp, Üsküdar) hâlindeki İstanbul'da 9.973 Müslüman mahallesi, 354 Rum mahallesi, 257 Yahudi mahallesi, 17 Frenk mahallesi, 27 Ermeni mahallesi vardı. Bu rakamların abartılı olduğu çok açıktır. Yine ona göre Galata'da 18 Müslüman, 70 Rum, 3 Frenk, 1 Yahudi ve 2 Ermeni mahallesi mevcuttur. Bu tahrire göre 200.000 "kâfir", 64.000 Müslüman bulunmaktadır. Tophane

³⁴ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 2, s. 22. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde İstanbul esnaf grupları için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c.1, 1. Kitap, s. 253-359.

Tablo 11- Evliya Çelebi'ye göre İstanbul esnaf askerî grupları

Esnaf Grubu
1- Çavuşan esnaf alayı
2- Asesbaşı askerî esnafı
3- Ordu mollası
4- Hekimbaşı esnafı
5- Çiftçibaşı esnafı (26.000 tarla)
6- Ekmekçiler esnafı
7- Karadeniz gemicileri büyük esnafı
8- Akdeniz reisleri esnafı
9- Mısır tüccarları ve Akdeniz sahili tüccarları
10- Kasaplar esnafı
11- Başçı (kelle) aşçıları
12- Aşçılar esnafı
13- Helvacılar esnafı
14- Balık emini
15- Çarşı eminleri
16- Tacir bakkallar esnafı
17- Pazarbaşı yemişçileri
18- Kılıççılar esnafı
19- Tüfekçiler
20- Demirciler esnafı
21- Çilingir demircileri ser-çeşmesi esnafı
22- Kazancıbaşı esnafı
23- Zergeran yani kuyumcubaşı büyük esnafı
24- Dökmecibaşı esnafı
25- Yayıcibaşı esnafı
26- Hayyatlar yani terziler esnafı
27- Haymeci yani çadırcılar esnafı
28- Kürkçüler
29- Ahiler yani debbağlar
30- Saraçlar esnafı
31- Pabuççu yani ayakkabı dikiçileri esnafı
32- Paşmakçı kavaflar esnafı
33- Attarlar
34- Berberler esnafı
35- Hamamcılar esnafı
36- Nakkaşlar esnafı
37- Eski bedesten esnafı
38- Yeni bedesten esnafı
39- Doğramacılar esnafı

40- Çalıcı mehteran yani zurnacıbaşı esnafı

41- Cambaz ve çeşitli pehlivanlar esnafı

42- Mimar marangozlar esnafı

43- Hanende, mutrib ve rakkaslar esnafı

44- Sazendeler esnafı

45- Oyuncular, çalıcılar, güldürücüler esnafı

46- Nedimler ve taklitçiler

47- Bozacı esnafı

bölgesinde 170 Müslüman mahallesi, 20 Rum, 7 Ermeni mahallesi, 2 de Yahudi cemaati vardır.³⁵

1675 civarında yazılan Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân* adlı eserine göre İstanbul'da hutbe okunan 152 cami mevcuttur. Ayrıca, 750 mescit, 253 Müslüman mahallesi, 24 kefare mahallesi, 2.977 hane-i avarız vardır. Yahudilerin mülk evleri olmadığından 1.255 hane tayin olunmuşlardır. 137 esnaf grubu (ekmekçilerden yağlıcılara kadar) ve esnafa ait 32.150 dükkân vardır. *Mevacib-horân* yani maaşlı sayısının Zigetvar seferi sırasında 48.316, I. Osman ve I. Mustafa devirlerinde 100.000 kadar olduğunu, IV. Murad devrinde yarıya düşürüldüğünü belirten Hezarfen kendi zamanında sayının 94.999 nefer olduğunu yazar.³⁶

Bütün bu zikredilen veriler elbette ki İstanbul'un nüfusunun önemli bileşenleri olan gayrimüslimler, kapıkulları ve esnaf bakımından değerlidir. Ancak, Müslim-gayrimüslim oranından hareketle toplam nüfusu bulmanın dışında bazı seyyahların tahminleri de söz konusudur. 1610-1611'de şehirde bulunan George Sandy'e göre İstanbul nüfusu 700.000'dir; nüfusun yarısı Müslüman diğer yarısı ise çoğunluğu Rum olmak üzere Hristiyan ve Yahudidir. Polonyalı Simeon da XVII. yüzyıl başlarında şehrin nüfusu içinde 40.000 hane Yahudi, 40.000 hane Rum ve 10.000 hane Ermeni bulunduğunu ifade eder. Bundan hareketle şehirde 350.000-450.000 arası bir gayrimüslim nüfus olduğu sonucu çıkarılabilir.

1640'ta Venedik balyosu Alvisse Contarini, İstanbul nüfusunun 1.000.000'u geçtiğini yazar. 1690-1691 tarihli iki belge ışığında Mantran 650.000-750.000 kişilik bir nüfus tahmininde bulunmuştur. Mantran, 1690-1691 tarihli iki belgeden 62.000 gayrimüslim cizye mükellefi

³⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, 1. Kitap, s. 252. Bu bilgilerin IV. Murad'ın emriyle İstanbul kadısının yaptığı tahrir dayandığı ifade ediliyor (s. 250-251). Galata ve Tophane için bkz. 212, 217. Tophane halkının Karadeniz sahilindeki, Sinop, Amasra, Ereğli, Bafra, Samsun, Ünye gibi yerlerden geldiği bildirilir (s. 220).

³⁶ Hezarfen, *Telhîsü'l-beyân*, s. 52, 105.

Tablo 12- XVII-XVIII. yüzyıllarda İstanbul nüfus tahminleri

Yıl	Tahminî Nüfus	Kaynak
1640	1.000.000	Venedik Balyosu Contarini
1681	800.000	Venedik Balyosu Civrano
1690-1691	600.000-750.000	Cizye defteri, Mantran
1792	500.000	Fransız seyyah Olivier

olduğunu, bunun da yaklaşık 250.000-310.000 arası bir nüfusa tekabül ettiğini, Müslim-gayrimüslim oranları (%58'e %42) hakkındaki tahminler hesaba katıldığında 700.000-800.000 kişilik bir nüfus tahmin edilebileceğini belirtir.³⁷ Ne var ki, Mantran'ın hesaplarına göre 150-180 kişi/hektar olan İstanbul (İstanbul, Eyüp, Galata) nüfus yoğunluğuna ancak 1980'lerde ulaşıldığı dikkate alırsak bu nüfus tahmininin gerçekçi olmadığı akla gelmektedir. Ayrıca Mantran'ın cizye mükellefi sayısını 4-5 ile çarpması da yanlıştır. Bu, 2 ila 4 arasında olabilir ama genel olarak, yetişkin erkek nüfus yani nefer sayısından hareketle toplam nüfusa ulaşmak için 2-3 arası bir katsayı sanayi öncesi toplumlar için olağan karşılanmaktadır.

Fransız seyyah Olivier ise İstanbul'un kapanına her gün giren ekmeçlik buğday miktarını kişi başı ortalama tüketime bölerek İstanbul (Galata, Üsküdar, Eyüp ve Boğaziçi köyleri dâhil) nüfusunu 500.000 olarak tahmin eder.³⁸ Netice itibarıyla XVII. yüzyılda İstanbul nüfusunun 500.000'in üzerinde olduğu iddiasını ihtiyatla karşılayanların buradaki kapıkullarının sayısı ve cizye mükellefi gayrimüslimlere dair rakamları hesaba katmaları gerekir. Nereden bakılırsa bakılsın, bir bölümü taşrada olmakla birlikte, 80.000-100.000 arasında bir kapıkulu ve saray halkı ile 200.000 civarında bir gayrimüslim nüfus bulunan İstanbul nüfusunun, cizye mükellefi rakamını yüksek bir çarpanla değil de daha makul bir rakamla (2-3 arası) çarpsak dahi 500.000'e yaklaştığı söylenebilir. Nitekim ülkedeki karışıklıklar, savaşlar ve işsizlik dolayısıyla yoğun göçe maruz kalan kentin XVIII. yüzyıldaki en önemli meselelerinden biri bu göçmenleri engellemek ve geriye göndermek olacaktır.

XVIII. YÜZYILDA NÜFUS

İstanbul'a Göçler, Sebepleri ve Karşı Tedbirler

1699 Karlofça Antlaşması sonrasında 1703 Edirne Vakası ülkeyi sarstığı gibi ekonomik ve sosyal düzenin iadesi

³⁷ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, s. 47-48.

³⁸ Cem Behar (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara 2003, s. 69-70.

zaruretini daha da arttırmıştı. Ağır vergi yükü reayayı köyden kaçmaya teşvik ederken büyük şehirlerde iase sıkıntısı ve işsizlik kargaşaya yol açmaktaydı. III. Ahmed devrinde topraklarını ve köylerini terk ederek büyük şehirlere göç edenlere hem Rumeli'de hem de Anadolu'da sıkça rastlanmaktaydı. Bu bağlamda İstanbul'a gelmek isteyenlere karşı çeşitli vilayetlere gönderilen Eylül 1721 tarihli fermanla şu hususlara temas edilmektedir:³⁹

Anadolu'da has, vakıf, zeamet ve tımar olan bazı kasaba ve köylerin mülk ve arazisine mutasarrıf olan Müslüman ve zimmî reayadan bazı kişiler ödemeleri gereken vergilerden kurtulmak amacıyla ülkenin mamurluğu için gerekli olan tarım işini terk ederek İstanbul'a gelmişler ve başka işlerle iştigal etmeye başlamışlardır. Bu yüzden hem üretim azalmış hem de ödemeleri gereken vergiler köylerinde kalan diğer halka yüklendiğinden onlar perişan olmuştur. Bu durumu önlemek için yerini yurdunu terk edenlerin eski yerlerine iadesi elzemdir. Bunun yanında bu gibi kişilerin İstanbul'a yığılması yüzünden kentin âlimleri, salihleri ve diğer ahalisinin rahat ve huzuru kaçmış, kıtlık, hırsızlık, yangın gibi pek çok fesatlar zuhur etmiştir. Dolayısıyla bunların göçleri engellenmeli ve kadim yurtlarına iadeleri sağlanmalıdır.

1722 yılında İran ile başlayan savaşın da etkisiyle göç meselesinin önemi artmıştır. III. Ahmed 1724'ün mayıs sonlarında bir başka ferman daha yayınlamıştır. Bu fermanla da aynı hususlar vurgulanmış ve "Ev göçü herhangi bir taht-ı kazanızda mürur eylediği haber alınırsa bir vecihle özür ve cevabınıza kulak asılmayacaktır." diye beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, zaim ve tımar sahipleri ikaz edilmiştir. Bunların çok etkili olmadıkları sürekli aynı yönde çıkarılan fermanlardan anlaşılmaktadır. 1730 Patrona İsyanı'nda taşradan gelip İstanbul'da iş arayan işsiz ve gayrimemnun kitlelerin rolü olduğu muhakkaktır. Nitekim I. Mahmud'un ilk yıllarına ait fermanlarda bunların izi görülür. 1730'un ekim ayında yeniçeri ağası, İzmir kadısı ve İzmir yeniçeri serdarı ile voyvoda ve iskele zabıtlarına gönderilen bir emirde fermanlara aykırı olarak İstanbul'a gelenler yüzünden kıtlık ve açlığın yanında büyük bir veba salgınının zuhur ettiği, bunun daha da kötüleşmemesi için iskelelerin zapturapt altına alınması, Anadolu ve Aydın tarafından İstanbul'a geçmek isteyenleri önlemeyenlerin şiddetle cezalandırılacakları ihtar edilmektedir.

³⁹ Münir Aktepe, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dair Bâzi Vesikalar", *TD*, 1958, c. 9, sy. 13, s. 1-30.

I. Mahmud şehre gelenleri önlemeye çalıştığı gibi gelmiş olanları da kontrol etmeye gayret etmekteydi. 1734 tarihli bir fermanla Rumeli'den gelip kale dışında Topçular, Otakçılar, Yedikule ve Bağçeler taraflarında konan ve firarileri gizlice içeriden dışarıya, dışarıdan içeriye taşıyan kiracı taifesinden bahsedilir. Yine İstanbul yolu üzerinde (Rumeli) bulunan kaza naiplerine ve zabıtlara gönderilen bir hükümde Müslim veya zimmi Arnavutların şehre geçişine asla izin verilmemesi ancak bu bahane ile işinde gücünde olan tüccar vb.nin geçişlerinin engellenerek onlardan mal celp edilmemesi de kuvvetle emredilmektedir

1733-1734 yıllarında İran'a karşı yürütülen savaşlarda başarısızlıklar söz konusu olduğu sırada İstanbul'a Anadolu ve Rumeli'den "ev göçü" gönderilmemesi konusunda yeni tedbirlere başvuruldu. İstanbul ile çevresinde bulunan yabancılar ve özellikle Kürtler ve Arnavutlar çıkarılmaya çalışıldı. Kimliği belirsiz kişilerin kontrolü için kapılar tutuldu ve dışarıdan gelen nüfusun artması engellenmeye çalışıldı. 1735'te Üsküdar, Kadıköy, Kartal, Bostancı, Pendik gibi yerlerde ikamet eden yabancılar ve şüpheli kimselerden bir kısmı memleketlerine geri gönderilmeye başlandı. Ne var ki bu tedbirler 1736-1739 savaş döneminde şehirde temel gıda maddelerinin kıtlığından ortaya çıkan huzursuzlukları önleyemedi. 1740'ta çıkan isyan sert tedbirlerle bastırılırken ikamet süreleri 10 yılı doldurmayanların memleketlerine geri gönderilmesine başlandı. Buna rağmen tam bir sonuç alınamadı. Nadir Şah ile anlaşma sağlanınca bu tedbirler gevşetildi ve İstanbul'a yeni göçler vuku buldu. 1748 tarihli bir belgede, gerçekten iş sahibi olanlarla tüccarlar hariç kimsenin İstanbul'a gönderilmemesi, izinsiz gelenlerin şehre sokulmayacağı, şüpheli kişilerin müebbet küreğe mahkûm edilecekleri, şehirden çıkarılanların derhâl köy ve kasabalarına gönderilmesi vurgulanmaktadır.⁴⁰ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da izinsiz göçler ve bunları yasaklama, gelenleri geri gönderme girişimleri devam etmiştir.

İnalcık'ın sağladığı verilere göre İstanbul'da fırın sayısı 1755'te 141 iken 1768'de 297'dir. Bu rakamlar iki tarih arasında Galata'da 61'den 116'ya, Üsküdar'da 22'den 65'e, Eyüp'te ise 7'den 28'e çıkmıştır.⁴¹ Bu da söz konusu dönemdeki göçler dolayısıyla artan nüfusla ilintilendirilebilir. Son zamanlarda İstanbul'a göçler konusunda yapılan çalışmalar da bu dönemde göçlerin yoğun olarak devam ettiğini

ortaya koymaktadır. İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterleri'nden derlenen verilere dayanarak yapılan bir araştırmaya göre, XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan iradi göçler yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşmaktadır (%67,4). Yazara göre, bu durum, yüzyılın ilk yarısında vuku bulan ve yoğun göç veren bölgeleri yakından ilgilendiren İran seferlerinin etkisiyle açıklanabileceği gibi, yüzyılın ikinci yarısında mahallî âyanın bölgelerinde sağladığı ileri sürülen güvenlik ve istikrarın da göç eğilimini azaltmış olabileceği düşünülebilir. Aynı yoğunlaşma yüzyılın ilk yarısında gözlenen ekonomik canlanma olgusuyla da ilişkilendirilebilir. Öte yandan İstanbul'a yapılan toplam göçlerin yarısından biraz fazlasının (%56,6) Anadolu kökenli olduğu, bunu, İstanbul'un doğu, batı ve güney sınırları içinde gerçekleşen veya buralardan şehir merkezine yönelen göçlerin (%24,2) izlediği, Rumeli kaynaklı göçlerin (%19,2) üçüncü sırada yer aldığı anlaşılmaktadır. Çarpıcı bir bulgu da XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yapılan iradi göçlerin çoğunun Sivas eyaletinden yapılmasıdır (%44).⁴²

XV-XVIII. yüzyıllar boyunca İstanbul'da nüfus hareketlerini etkileyen önemli faktörler içinde depremler, yangınlar ve salgın hastalıklar ilk sırada yer alır. Yangınlarda maddi kayıplar ve evlerin yok olmasının yanında yağmaların da önemli bir etken olduğu malumdur. Mesela 1633 yangınında 20.000 ev, 1660'ta ise 4.000 ölüyle birlikte şehrin üçte ikisi yanmıştır. 1509 depreminde 109 cami, 1070 ev harap olurken tahminen 5.000-13.000 arasında insan ölmüştür. Şehrin inşası için ise Anadolu'dan 37.000, Rumeli'den 29.000 işçi getirilmiştir. Keza 1462, 1509, 1659, 1719, 1754 ve 1766 yıllarında depremlerin vuku bulunduğu bilinmektedir. Hiç şüphesiz bu depremler nüfusa da etki ediyordu. Tabiatıyla, bir süreliğine de olsa şehirden ayrılmalar da vuku bulmuştur. 1766 depreminde de önemli hasar ve can kaybı (yaklaşık 4.000 kişi) meydana geldi. İstanbul'da Aralık 1731, Mayıs 1750, Ekim 1767, Ağustos 1782 ve Eylül 1784'te meydana gelen yangınlar, şehrin kısmen harap olmasına yol açmıştır. Öte yandan nüfus kaybı bakımından depremlerden ziyade salgın hastalıkların ve bilhassa vebanın çok daha yıkıcı etkileri olmuştur. 1511-1865 arasında 20 salgın hastalık dalgası tespit edilmiştir.⁴³

⁴⁰ Aktepe, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'alesine Dair".

⁴¹ İnalçık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 237.

⁴² Cengiz Şeker, "İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

⁴³ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s. 22-23.

Sonuç olarak 1453'te Fatih tarafından fethedildiğinde âdeta bir terk edilmiş şehir görüntüsü arz eden İstanbul, 20-25 yıllık kısa denilebilecek bir sürede büyük ölçüde imar ve inşa edilerek Osmanlı cihan devletinin payitahtlığına yakışır bir hâl kazandı. Fatih'in büyük azmi ve kararlılığı şehrin nüfusunun artmasının yanında ekonomik gelişmesini de hızlandırdı. Nüfusun çoğunluğu Türk ve Müslüman olmakla birlikte yönetici sınıf da dâhil edildiğinde yaklaşık üçte biri Hristiyan ve Yahudilerden oluştu. Galata gayrimüslim karakterini muhafaza ederken Eyüp ve Üsküdar Müslüman Türk kimliğini asırlar boyunca muhafaza etti. Asıl İstanbul (nefs-i İstanbul) ise etnik ve dinî açıdan heterojen karakterini sürdürdü.

İstanbul'un nüfusu hakkındaki farklı tahminler bir yana, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan süreçte Avrupa'nın en büyük birkaç kentinden biri olduğuna şüphe yoktur. XVI. yüzyıl ortalarına doğru 300.000 sınırını geçtiğini, yüzyıl sonunda ise 700.000 tahmini abartılı bulunsa bile nüfusun 400.000'den aşağı olmadığı, bu büyüklüğün müteakip XVII. yüzyılda da genellikle sürdürüldüğü rahatlıkla söylenebilir. Hiç şüphesiz çeşitli sebeplerden mütevellit konjonktürel dalgalanmalar olmuştur. XVII. yüzyıl sonlarına ait cizye mükellefi sayıları ve kapıkullarına dair bilgiler nüfusun 500.000'in üzerinde, hatta 700.000 civarında olduğunu iddia eden tarihçilerin haklı olduğu şeklinde yorumlanabilirse de cizye mükellefi sayısından hareketle toplam nüfusu belirlemede kullanılan katsayı ve taşrada yaşayan kapıkullarının miktarı gibi konular da dikkate alındığında daha ihtiyatlı bir tahmin makul görülmelidir. Yine, kentin besleyebileceği nüfus, hektar başına düşen insan sayısı gibi bazı kriterler İstanbul'un -Galata, Eyüp ve Üsküdar dâhil olmak üzere- 500.000 civarından fazla bir nüfusu kaldıramayacağına işaret eder. Özellikle salgın hastalıkların olumsuz etkilerine rağmen, Celâlî İsyanları, iş bulma ümidi gibi etkenlerin İstanbul'a sıkça ev göçüne sebep olduğu bilinmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki göçlerin yoğunluğu ve bu göçlere karşı alınan tedbirler de İstanbul kentinin, dönemin şartlarına göre, istiap haddinin zorlanmış olduğunu göstermektedir.